

GENEL ARAŞTIRMALAR

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KALKINMA STRATEJİLERİ ve SANAYİLEŞME (Dün-Bugün-Yarın)

GA / 04-2-9

ARAŞTIRMA MÜDÜRLÜĞÜ

**Mayıs 2004
ANKARA**

**TÜRKİYE KALKINMA
BANKASI A.Ő.**

TÜRKİYE KALKINMA BANKASI A.Ş.

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KALKINMA STRATEJİLERİ ve SANAYİLEŞME

(Dün-Bugün-Yarın)

**B. Ali EŞİYOK
Kd. Uzman**

ARAŞTIRMA MÜDÜRLÜĞÜ

**Mayıs 2004
ANKARA**

ISBN 975-7406-40-6

© Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.

B. Ali EŞİYOK

Kd. Uzman

Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.

Araştırma Müdürlüğü

İzmir Cad. no: 35, Kızılay / ANKARA

Tel: (0312) 417 92 00

Fax: (0312) 417 01 47

Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Matbaasında çoğaltılmıştır.

İÇİNDEKİLER

S. No

ÖNSÖZ	1
I.KAVRAMSAL ÇERÇEVE	11
II.İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞME STRATEJİSİ	12
II.1.İthal İkameci Sanayileşme Stratejisinde Kriz ve Nedenleri	17
II.1.1.Reel Ücretler, Verimlilik ve Kârlar Arasındaki İlişkinin Kopması	18
II.1.2.İç Pazarın Doyması (Talep Yetersizliği)	18
II.1.3.Verimliliğin Düşmesi	19
II.1.4.İthal Petrol Maliyetlerinin Artması	19
II.1.5.İşçi Dövizlerindeki Azalış	20
II.1.6.Dış Tasarrufların (Kredi İmkanlarının) Azalması	20
II.1.7.Sanayiinin Döviz Üretememesi	21
II.1.8.Ödemeler Dengesinin Tıkanması	21
II.2.İthal İkameci Sanayileşme Stratejisinde Seçilmiş Göstergelerin Gelişimi	22
III.İHRACATA DAYALI BÜYÜME MODELİ	26
III.1.İhracata Dayalı Büyüme Modeli Altında İmalat Sanayiinde Seçilmiş Göstergelerin Analizi:1980-88 Dönemi	29
III.2.Makro-Ekonomik Gelişmeler:1980-88 Dönemi	31
III.2.1.1980-83 Alt Dönemi	32
III.2.2.1984-88 Alt Dönemi	35
III.3.Kısa Vadeli Sermaye Hareketlerine Bağlı (İthalata Dayalı) Büyüme Evresi:1989-1993	38
III.4.Makro-Ekonomik Gelişmeler	40
III.5.1994 Krizi ve Yeniden Yapılanma	46
III.6.İmalat Sanayiinde Seçilmiş Göstergelerin Analizi	48
III.7.1994-2001 Dönemi	49
III.7.1.Makro-Ekonomik Gelişmeler	51
III.7.2.2000 Yılı İstikrar Programı ve Enflasyonla Mücadele (Nominal Çapa)	54
IV.KALKINMA STRATEJİLERİ:İMALAT SANAYİİNDE YAPISAL DEĞİŞME VE BİRİKİM	58
IV.1.Yapısal Değişme	58
IV.2.Birikim	60
V.KALKINMA STRATEJİLERİ:KARŞILAŞTIRMALI BİR PERFORMANS ANALİZİ	62
V.1.Mark-Up Oranları	62
V.2.Ücret /K.Değer Oranları	63
V.3.Reel Ücretler	63
V.4.Verimlilik	63
V.5.Verimlilik ve Reel Ücret Artış Hızları Arasındaki Fark	63
V.6.İstihdam	64
V.7.Katma Değer	64
V.8.Kişi Başına Milli Gelir	64
V.9.GSMH'nın Büyüme Hızı	65
V.10.Sanayiinin Büyüme Hızı	65
V.11.Esneklik	65
V.12.Kalkınma Stratejileri ve İstikrar:Ya da Seçilmiş Göstergelerin Standart Sapma ve Değişim Katsayıları	66
VI.KALKINMA VE TEKNOLOJİ	67
VII.KALKINMA STRATEJİLERİ VE TÜRKİYE'NİN KALKINMASINA YÖNELİK TESPİTLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	80
Kaynakça	93

“Bir ulusun temel ekonomik hedefi yurttaşlarına yüksek bir yaşam standardı sağlamak ve bunu daha da yükselterek sürdürmektir. Bunu başarma yeteneği, amorf bir kavram olan, “rekabet edebilirliğe” değil, ulusal kaynakların (işgücü ve sermaye) kullanılmasındaki verimliliğe bağlıdır. Verimlilik, birim işgücü ya da sermaye başına üretilen çıktı değeridir. Bu ise hem ürünlerin kalite ve özelliklerine (ki bunlar fiyatı belirler) hem de üretimdeki verimliliğe bağlıdır...”

M. Porter(1991)

ÖNSÖZ

XX. yüzyılın başlarından (İttihat ve Terraki'nin “Milli İktisat” politikasından(1908-1918)) günümüze, gelişme (kalkınma) stratejileri incelendiğinde, iki temel strateji (birincisi dışa açık, serbest ticaret ilkelerine dayalı, ikincisi sanayileşme hedefini gerçekleştirmek için korumacılığa ve devlet müdahalesine dayalı) ekseninde âdeta sarkaç türü bir gelişme görülmektedir: Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1923-29'da dışa açık ekonomi koşullarında, öncelikle serbest dış ticaret politikası uygulanmış, ancak bu politikanın/stratejinin başarısız kaldığı görülünce, bu kez dünya büyük bunalımının da etkisiyle, 1930-1939 döneminde dışa kapalı, korumacı, devletçi sanayileşme stratejisi uygulanmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu politikalar kesintiye uğramış, 1953-1960 döneminde ithalatın sınırlandırılması gündeme gelmiş (1930'lu yılların devletçiliğinden köklü bir kopuşu simgeleyen “yeni devletçilik” politikası uygulanmış), bu dönemi ithal ikameci sanayileşme stratejisi(1963-1976) izlemiştir. İthal ikameci sanayileşme stratejisinin 1970'li yılların sonunda krize girmesi ile birlikte bu kez ihracata dayalı büyüme modeli 1980 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır.

Türkiye sanayi, temelleri 70 yıl önce atılan, çevresinde yer alan bir çok ülkeye göre daha gelişmiş bir sanayi alt-yapısına sahip, ancak gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında teknolojik olarak henüz sıçrama gerçekleştirememiş, büyük ölçüde dışa bağımlı, ancak bazı alt sektörlerde dünyadaki gelişmeleri yakından izleyen ve uygulayan bir görünüm sergilemektedir. Türkiye sanayi özellikle 1960'lı yıllardan günümüze kadar olan zaman diliminde, gerek nitelik ve gerekse de nicelik yönünden azımsanmayacak gelişmeler

kaydetmiştir. Ancak bu gelişmeye karşın Türkiye sanayi hâlâ uluslararası rekabet gücü elde edebilecek “teknolojik yenilik” ve teknoloji üretme kapasitesinden yoksun bulunmaktadır.

1960’lı yıllarda teknolojik düzey ve verimlilik açısından Türkiye ile benzer özelliklere sahip, hatta Türkiye’nin gerisinde bulunan bir çok Uzak Doğu Asya ülkesi teknoloji ve rekabet gücü açısından “sıçrama” gerçekleştirirken, Türkiye bu sürecin dışında kalmış, 1970’li ve 1980’li yıllarda bu ülkelerle Türkiye arasındaki teknoloji ve verimlilik farkları Türkiye’nin aleyhine açılmıştır.

Uzak Doğu Asya ülkelerinin kalkınmalarında en temel parametreler yüksek tasarruf ve yüksek birikim oranlarına dayalı ekonomik gelişme olmuştur. Yüksek tasarruf oranlarına dayalı yüksek birikim oranları, bir yandan içerilmiş (embodied) teknolojik ilerlemeye, bir yandan da “learning by doing-yaparak öğrenme” ya da içsel (endojen) olarak genişleyen eğitim harcamaları nedeniyle de eğitim düzeyinin yükselmesine ve verimlilik artışlarına neden olmaktadır. Bu sonuç, Kaldor’un işgücü verimliliğindeki artış hızının toplam üretim artış hızına bağlı olduğunu ileri süren “Verdoorn Yasası” ile ilgilidir.

Bu çalışmada Türkiye’nin kalkınma serüveni, imalat sanayiine ilişkin seçilmiş yapısal göstergeler ve makro-ekonomik parametreler göz önüne alınarak, ithal ikameci sanayileşme stratejisi ve ihracata dayalı büyüme modelleri kapsamında 1963-2000¹ dönemi için analiz edilmektedir. Çalışmada, ele alınan dönem içerisinde, Türkiye’nin kalkınma sürecine ilişkin ana uğrak noktaları göz önüne alınarak, kalkınma sürecinin dinamikleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Çalışmanın imalat sanayi ile ilişkilendirilmesinin bir çok nedeni sayılabilir. Ancak sadece şunu belirtmekle yetinelim. İmalat sektörü gerek bugünün gelişmiş ekonomilerinde ve gerekse de sanayi devriminde kalkınmanın itici, sürükleyici sektörü olmuştur. Başka bir şekilde ifade edilecek olunursa, gelişmiş bir imalat sektörüne sahip olmayan bir ekonomi² ne kadar doğal kaynaklara sahip olursa olsun kalkınmış sayılmamaktadır. Artık basit bir gerçek olarak kabul edilen bu olguyu hatırlattıktan sonra, gelişmiş ekonomilerin bugün

¹ DİE’nin yayınladığı en son imalat sanayi verileri 2000 yılını kapsadığından, imalat sanayiine ilişkin analizler 1963-2000 dönemini kapsamaktadır.

² İmalat sanayi kavramı ile sadece klasik “fabrika” sistemini değil, yonga üretimini de kapsayan daha genel bir kavramdan, reel ekonomiden bahsediyoruz

ulaştığı kalkınma düzeyleri, sektörel yapıları göz önüne alındığında, klasik/geleneksel imalat³ sektörlerine dayalı bir üretim yapısının da günümüz dünyasında kalkınma için yeterli bir gösterge olarak görülemeyeceğini ekleyelim. Başka bir ifadeyle, günümüzde, “sanayileşme” tek hedef olarak belirlendiğinde, gelişmenin ufku 20. yüzyıl ile sınırlandırılmış olacaktır. Bilgiye-dayalı, teknolojik gelişmelerin, yeniliklerin ekonomiye içselleştirildiği, bilgi teknolojilerinin giderek yön verdiği günümüz ekonomilerinde, bu yeni dönüşümün gereklerinin gerçekleştirilememesi durumunda, birinci sanayi devriminin yarattığı kırılmaya benzer bir kırılma, bu kez daha şiddetli ve yoğun olarak, Türkiye gibi henüz yarı-sanayileşmiş ekonomileri oldukça olumsuz etkileyecektir.

İlk sanayileşme girişimlerine 1930’lu yıllarda başlayan ve KİT’ler yoluyla önemli bir sanayi birikimi sağlayan Türkiye ekonomisi, ikinci önemli sanayileşme hareketini 1960’lı yıllarda ithal ikameci sanayileşme stratejisi ile gerçekleştirmiştir. Türkiye 1960’lı yıllardan itibaren bu kez özel sektör öncülüğünde ve devlet desteğinde, sanayi birikiminde azımsanmayacak bir gelişme göstermiştir. Ancak ithal ikameci sanayileşme stratejisi sanayileşmenin “kolay” aşamasını geçtikten sonra, 1970’li yılların sonunda “ileri” aşamasında tıkanarak krize girmiştir.

Devlet, 1960’lı ve 70’li yıllarda alt yapı yatırımları başta olmak üzere, temel hizmetlerin üretimini gerçekleştirerek özel birikimi destekleyen politikalar izlemiştir. 1960’lı yıllarda özel sektörün sermaye birikimi ve yatırımlara ilişkin olanaklarının ve deneyiminin yetersiz olduğu sektörlerde ya da özel kesim için yatırım yapmanın çekici olmadığı sektörlerde, devlet üretici bir aktör olarak ara malı ve yatırım malları sektörlerinde devreye girmiştir. Başlangıçta kâr oranı düşük, yüksek sabit sermaye yatırımı gerektiren ve bu nitelikleri nedeniyle özel sektörün ilgi alanı dışında kalan yatırımları (kimya, petro-kimya, demir ve çelik, vb) Kamu İktisadi Kuruluşları (KİT’ler) üstlenmiştir.

İthal ikameci sanayileşme stratejisinin “sürdürülebilir” olmasının temel koşulu, korunmuş bir pazarda, geniş bir iç pazarın varlığı ile yakından ilgilidir. Bu model esas olarak yurt içi pazarı hedeflediğinden, bu malları tüketecek, satın alma gücü ile desteklenen geniş bir tüketici kitlesine ihtiyaç duymaktadır. Başka bir ifadeyle, bu sanayileşme stratejisinde,

³ UNIDO’nun 1986 yılında yazdığı ancak 2002-2003 raporunda da tekrar ifade ettiği “büyümenin motoru olarak sanayi” başlıklı yazı da, sanırım bizim burada ifade ettiğimiz kaygıyla örtüşüyor.

ihracata dayalı büyüme modelinden farklı olarak, ücretler bir maliyet unsuru olması yanında bir talep unsurudur da. Bu bağlamda ithal ikameci dönemde iç ticaret hadlerinin tarımın lehine gelişmesi ve özellikle imalat sektöründe yüksek reel ücretlere dayalı “popülist” politikalar, bu birikim modelinin doğasından kaynaklanmaktadır.

İthal ikameci sanayileşme stratejisinin tüketim mallarına öncelik veren “erken/kolay” aşamasında sağlanan üretim artışı sonucu gerçekleşen yüksek verimlilik ve kârlar, yüksek satın alma gücü ile desteklenmiş, pazarı geniş ve teknolojisi kolay tüketim mallarının üretimi önemli sorunlarla karşılaşmadan sürmüştür. Bu “kolay” aşamada üretim teknolojisinin sermaye yoğunluğu düşüktür. Başka bir ifadeyle, bu teknolojiler esas olarak gelişmiş ülkelerden ithal edilen Fordist teknolojilerdir. Teknolojide dışa bağımlılığın yarattığı handikaplar önemli sorunlar doğursa da, 1963-1968 döneminde ithal ikamesi önemli düzeyde gerçekleşmiş, sanayiinin büyüme hızı (ihracata dayalı büyüme modeli ile kıyaslandığında) “parlak” bir performans göstermiştir. Bu dönemde Firma ölçeği, teknolojik düzey ve verimlilik açısından önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

İthal ikameci sanayileşme stratejisinin uygulanması ile birlikte 1960’lı yılların sonlarına kadar geleneksel sektörlerde (gıda, dokuma gibi temel tüketim sektörlerinde) önemli düzeyde ithal ikamesi gerçekleştirdikten sonra, demir-çelik ve petro-kimya gibi ara mallarında ve bazı yatırım mallarında ithal ikamesine gidilmiştir. Ancak, ithal ikamesinin bu “ileri” aşaması temel tüketim mallarının üretimine dayanan “kolay” aşamasından gerek teknoloji ve gerekse de ölçek büyüklükleri açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Bu aşamada sabit sermaye yatırımları giderek artarken, teknoloji daha da karmaşıklaşmakta, ölçek büyüklüğü artmaktadır. Ancak burada sorun, üretimin sürdürülebilmesi için ekonominin giderek daha fazla döviz/ithalat kapasitesine ihtiyaç duymasıdır. Oysa ithal ikameci sanayileşme stratejisinde üretimin esas gayesi iç pazardır. Korunmuş bir pazarda, iç pazara yönelik bir üretim stratejisinin, kendiliğinden, rekabet gücüne sahip olması beklenemez. Ancak bu durum, teorik düzeyde, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin rekabet gücüne sahip olamayacağı anlamına da gelmez. Örneklerine Uzak doğu Asya ülkelerinde rastlanan bir sanayileşme stratejisi çerçevesinde, pek âlâ, bir çok sektörde ithal ikamesi uygulanırken, sanayinin rekabet gücünü artıracak seçici politikalar birlikte uygulanabilir⁴. Türkiye’de ithal ikameci sanayileşme stratejisinin ileri aşamasında

⁴ Örneğin G. Kore ve Tayvan bazı sektörlerde ihracata önem veren bir “ihraç- ikamesi” sanayileşme modeli uygulamıştır. Bu modelde yeni sanayilerin üretim kapasitesi ihracatı da hedefleyerek kurulmaktadır. Devlet, ithal

tıkanmasının temel nedeni, bu tür bir sanayileşme stratejisinde sanayinin rekabet kudretinin yaratılamaması ile yakından ilgilidir. İthal ikameci sanayileşme stratejisinde sanayinin rekabet gücünü düşüren unsurlardan biri de sabit döviz kuru rejimi olmuştur. Bu döviz rejimi sonucunda TL aşırı değerlenip ithal girdi kullanımını teşvik ederken, ülke mallarının fiyatını pahalı duruma getirdiğinden ülkenin rekabet gücü düşmüştür.

İthal ikameci sanayileşme stratejisi 1970’li yılların sonuna gelindiğinde, giderek daha fazla dövize ihtiyaç duymasına karşın sanayi bu döviz üretecek kapasiteden yoksun olduğundan, birikim modeli, ithalat kapasitesinin sınırlarına ulaşarak, 1970’li yılların sonunda derin bir krizle karşı karşıya kalmıştır. İthal ikameci modelin krize girmesinde esas olarak ekonominin içerisine sürüklendiği verimlilik krizi etkili olmuştur: Birikim modeli esas olarak yüksek verimlilik artışlarına ve bu verimlilik artışlarının da işverenlerle (yüksek kârlar) ve çalışanlar (yüksek reel ücretler) arasındaki paylaşımına dayalı işlemektedir. Ekonomi 1970’li yılların sonunda ciddi bir üretim darboğazı (dolayısıyla verimlilik krizi) ile karşı karşıya kalmış, bunun sonucunda kârlar önemli ölçüde gerilemeye başlamıştır. Verimlilik ve kârlar düşerken, reel ücretler ve ücretlerin katma değerden aldıkları pay yükselerek devam etmiş, bu sonuç ithal ikameci sanayileşme stratejisini krize sürükleyen temel unsurlardan biri olmuştur. Sanayinin içine girdiği verimlilik krizine ek olarak, işçi dövizlerinde gözlenen düşüş, gelişmiş ülkelerde 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan kriz sonucunda uluslararası Keynesçi politikaların sonuna gelmesi ve bunun sonucunda dış kredilerin azalması, ekonominin enerji tüketiminde dışa bağımlı olması ve tüketilen enerjinin yaklaşık %70’inin sanayide tüketilmesi, petrol fiyatlarında gözlenen hızlı artışlar ve borçlanmada karşılaşılan sorunlar gibi bir dizi faktör sanayileşme stratejisinin krize girmesinde etkili olmuştur.

Türkiye ekonomisi 1970’li yılların sonunda derin bir krizle karşı karşıya kalmış, krizi aşmak için 1980’den itibaren, dışa açık, serbest ticaret ilkelerine dayalı yeniden yapılanma politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Ekonominin yeniden yapılanmasına yönelik olarak 24 Ocak İstikrar Kararları alınmıştır. 24 Ocak 1980 istikrar programının temel gayesi, klasik bir istikrar programının hedeflerini aşan, orta ve uzun dönemde ekonominin yapısal dönüşümünü gerçekleştirerek, dünya ekonomisi ile entegre olmak şeklinde belirlenmiştir.

ikameci ve ihracata dayalı büyüme modellerinde olduğu gibi bir rol üstlenmekte, iç piyasayı korumakta ve ihracatı teşvik etmektedir.

24 Ocak Kararları ile esas olarak, yurt içi talebin kısılarak elde edilecek fazlanın ihracata yönlendirilmesi, enflasyonun mali yapıda yarattığı çarpıkları gidermek olarak öngörülmüştür. İhracata dayalı büyüme modelinin başlangıçtaki temel hedefi ne pahasına olursa olsun ihracatın artışı olarak belirlendiğinden, ihracat önemli düzeyde teşvik edilmiş,, ayrıca ortodoks nitelikli, talep daraltıcı şu politikalar da uygulanmıştır: Tarımdan sanayiye yönelik kaynak akışını hızlandırmak için sübvansiyonların kaldırılması, düşük taban fiyat uygulaması, fiyat kontrollerinin kaldırılarak fiyatların piyasada oluşması, faiz oranlarının serbest bırakılması, döviz kurunda günlük mini devalüasyonlara geçilmesi, faizlerin serbest bırakılması, reel ücretlerin düşürülmesi, enflasyonu düşürmek için sıkı maliye ve para politikası.

İhracata dayalı büyüme modelinin en büyük başarısı uluslararası konjonktürün de etkisiyle ihracatta yaşanan performansta gerçekleşmiştir. Ancak ihracatta sağlanan bu gelişmeye karşın zamanla ürün çeşitliliğine ve katma değeri yüksek sektörlerle yönelinmemiştir. İhracat artışları alt sektörler itibariyle değerlendirildiğinde, Türkiye'nin tüketim malları sanayi ile az sayıda ve daha çok doğal kaynakları girdi olarak kullanan ara mallarında uzmanlaştığı görülmektedir. Yatırımlar başlangıçta Türkiye'nin görece üstünlüğü olan sektörlerde yoğunlaşmış, sonraki yıllarda artan belirsizlikler ve işçi ücretlerinin düşük tutulması gibi nedenlerle, yatırımlar geleneksel sektörlerin dışına çıkmamıştır. Nitekim, çalışan başına katma değer ile dış ticaret yönelimleri arasında gözlenen negatif korelasyon, 1980'li yıllardaki uzmanlaşma eğiliminin beceri düzeyi yüksek, sermaye yoğun sektörler doğrultusunda olmadığını en temel kanıtıdır.

İhracata dayalı büyüme modeli, ihracat artışlarının esas kaynağını, yurt içi talebin kısılmasına ve görece fiyatlara dayandırmış, sanayi birikimini artıracak orta ve uzun dönemli bir strateji ile desteklenmediği için, ihracat başlangıçtaki kimi olumlu koşulların katkısıyla artmış, sonraki yıllarda gerekli yapısal dönüşümler gerçekleştirmediği için ihracat artış hızı düşmeye başlamıştır.

İhracata dayalı büyüme modelinde ihracatın artırılmasının arkasındaki başlıca unsurlar; yüksek düzeylere varan sübvansiyonlar, ücret maliyetlerinin bastırılması, reel devalüasyonlar ve 1980 öncesinde atıl kalan kapasitelerin kullanılması gibi araçlar etkili olmuştur. Ancak bu süreç, sonraki yıllarda ticarete konu olan sektörlerdeki sabit sermaye yatırımlarında gözlenen olumsuzluklar nedeniyle sürdürülemez olmuştur. Bu politikaların

temel çıkış noktası göreceli fiyatlar ve iç talebin kısılmasına dayalı bir seçenek değil de, ihracatın artışı (ve rekabet gücünün) temel kaynaklara; yüksek sabit sermaye yatırımları sonucu sağlanan birikim (teknolojik gelişme), ve “yaparak öğrenme-learning by doing” yolu ile üretim/verimlilik artışlarına dayalı bir gelişme stratejisine dayandırılmış olsa idi, Türkiye ekonomisinde bugün yaşanan bir çok handikabın göreceli olarak daha az yaşanacağını belirtmek gerekir.

Türkiye ekonomisinde 1980-88 döneminde gerçekleşen “ihracata dayalı büyüme evresi”ni, 1989-93 döneminde kısa vadeli sermaye hareketlerine dayalı “ithalata dayalı büyüme” evresi takip etmiştir. 1989 yılında 32 sayılı karar ile her türlü sermaye hareketinin tam liberalizasyonu gerçekleşmiştir. Kısa vadeli sermaye hareketlerine dayalı bu dönemde bir çok makro-ekonomik parametre giderek kısa vadeli sermaye girişlerine/çıkışlarına bağlı duruma gelmiştir. Kısa vadeli sermaye hareketlerinin reel sektör üzerinde de önemli etkilerde bulunduğu izlenmektedir. Buna göre; kısa vadeli spekülatif ataklara maruz kalan ekonomide, yurtiçi yatırımların sektörel profili de değişmekte, ticarete konu olmayan sektörler cazip yatırım konularını oluşturmaktadır. Buna göre kısa vadeli sermaye girişleri ulusal paranın değerini yükseltip, ithalatı ucuzlatırken, iç piyasaya yönelik çalışan sektörlerde girdi artışlarının maliyetlerde yarattığı artışlar mark-up fiyatlama yolu ile tüketicilere yansıtılmakta, böylelikle bu sektörlerde mark-up oranı yükseltilebilmektedir. Oysa, ticarete konu olan sektörler bu olanaktan yoksundur. Ticarete açık bir sektör dünya fiyatlarını veri almak zorundadır. Bu bağlamda, olası girdi maliyetlerindeki artışlar, ticarete konu olan sektörlerde, ticarete konu olmayan sektörlerde olduğu gibi yansıtma imkanından yoksun bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, kısa vadeli sermaye hareketlerinin yoğunlaştığı dönemlerde ticarete konu olmayan sektörlerdeki kârlılık ticarete konu olan sektörlerle göre daha yüksek gerçekleşmektedir.

Türkiye ekonomisinde kısa vadeli sermaye hareketlerinin serbestleşmesine bağlı olarak (1989 yılında alınan 32 Sayılı Kararla birlikte) gittikçe sıklaşan finansal krizler yaşanmaya başlanmıştır. Finansal krizler genel olarak yüksek düzeyde sermaye girişlerine dayalı canlanma/patlama/çöküntü aşamalarından oluşan bir döngüyü kapsamaktadır. Sermaye girişleri ile birlikte ekonomiye önemli ölçüde kaynak girişi gerçekleşmekte, bunun sonucunda likidite genişlemesi yaşanmakta (canlanma), bu evreden sonra kimi makro-ekonomik parametrelerdeki olumsuz gelişmeler (genellikle cari açığı bozulma),

sürdürülemezlik algısı ile sona ermekte (patlama), sermaye kaçışları ile birlikte kriz gündeme gelmektedir (çöküntü).

Türkiye ekonomisinde sermaye hareketlerinin liberalizasyonu ile birlikte başta büyüme olmak üzere bir çok makro-ekonomik parametrenin oldukça istikrarsız geliştiği görülmektedir. 1989-93 döneminde ortalama büyüme hızı incelendiğinde, ortalama büyüme hızının %5,2 düzeyine ulaştığı, ancak büyümenin gittikçe istikrarsızlaştığı izlenmektedir. Örneğin, ekonomi 1989 yılında %1,6 büyürken, 1990 yılında %9,4 ve 1991 yılında ise %0,3 ancak büyüebilmiştir. Bu dönemde büyüme sürecinin büyük ölçüde kısa vadeli sermaye girişlerine bağlı olduğu izlenmektedir. Buna göre 1989 ve 1991 yıllarında net sermaye girişleri sırasıyla -584 milyon ve -3020 milyon dolar düzeyinde gerçekleşmiş, büyüme hızları da %1,6 ve %0,3 olarak gerçekleşmiştir. 1992 ve 1993 yıllarında yüksek sermaye girişleri yüksek büyüme hızlarına neden olmuştur.

1989-93 döneminde sermaye birikimi nasıl gelişmiştir? Özel sektörün 1980'li yıllarda üretken ve ticarete konu olan sektörlerde yatırım yapmama eğiliminin 1990'lı yıllarda artarak devam ettiği görülmektedir. Kamuda ticarete konu olan sektörlerden imalat ve tarımın payı hızla gerilerken, ulaştırma ve görel olarak da enerji sektörlerine yönelik yatırımlarında artış izlenmektedir. Kamunun imalat sanayiine yönelik yatırımlarda gözlenen düşüşü özel kesim dolduramamış, özel birikim de giderek ticarete konu olmayan sektörlerde yoğunlaşmıştır.

İhracatın gelişimi incelendiğinde, 1980'de %4,2 düzeyinde bulunan ihracat/GSMH değeri, 1980'li yıllarda mali liberalizasyon öncesi döneme göre önemli düzeyde artarak %13-14'e kadar çıkmış, mali liberalleşme yılları olan 1989'dan itibaren ise (1989-93 döneminde) %9'lara kadara düşmüş, iç pazarın sürükleyici olduğu, "ithalata dayalı büyüme modeli" gündeme gelmiştir. İthalatın gelişimi incelendiğinde ise 1980-88 döneminde ithalat/GSMH ortalaması %14,2 olarak gerçekleşirken, aynı oran 1989-93 döneminde ortalama %14,8 düzeyine yükselmiştir.

Türkiye ekonomisi bir çok sektörde ithal girdilere ve yatırım mallarına bağımlı bir yapı göstermektedir. Özellikle mali liberalizasyon ile birlikte ithalat artışı hızının ihracat artış hızından daha yüksek gerçekleştiği izlenmektedir. Buna göre 1989-2002 döneminde ithalatın artış hızı ortalama %11,9 iken, ihracatın ortalama artış hızı %8,5 düzeyi ile sınırlı

kalmıştır. Oysa 1981-88 döneminde ihracatın ortalama artış hızı %20,5 gibi yüksek bir düzeye ulaşmış, buna karşın ithalatın ortalama artış hızı %8,1 düzeyinde kalmıştır. Bu sonucun gerçekleşmesinde dışa açılmanın giderek daha fazla aşırı değerli döviz kuru rejimi ile çalışması etkili olmuştur. Değerlenmiş TL ihracatı olumsuz etkilerken, ithalatı artırmakta dış ticaret ve cari işlemler dengesini olumsuz etkilemektedir. Diğer yandan, dışa açıklığın artmasının bir sonucu olarak turizm, mali hizmetler müteahhitlik hizmetleri de genellikle fazla verdiği için, mal ticaretindeki büyük boyutlu kronik açıkları kısmen kapatabilmektedir.

Türkiye ekonomisinde genel olarak büyüme, ithalat ve cari işlemler dengesi arasında yakın bir ilişki olagelmıştır. Genellikle yüksek büyüme hızları (talep genişlemesinin arttığı) ile cari açık birlikte hareket etmekte, büyümenin yavaşladığı ya da negatif olduğu yıllarda ise cari fazlalar artmaktadır. Ancak geleneksel olarak gözlemlenen bu ilişkinin 1990'lı yıllardan sonra değiştiği görülmektedir. Örneğin cari işlem fazlasının olduğu 1989 ve 1991 yıllarında büyüme hızlarının çok düşük (sırasıyla %1,6 ve %0,3), cari işlemler açığının olduğu 1990,1992 ve 1993 yıllarında ise büyüme hızlarının yüksek gerçekleştiği (sırasıyla %9,4; %6,4 ve %8,1) görülmektedir. Diğer taraftan büyüme oranlarının düştüğü yıllarda özellikle kısa vadeli sermaye hareketlerinin negatif olduğu veya çok düşük gerçekleştiği yıllardır. Burada çıkarılabilecek en temel sonuç, 1990'lı yıllardan önceki dönemde büyüme cari işlemler dengesini bozarken, sermaye hareketlerinin tam liberalizasyonunun sağlandığı 1989'dan sonraki yıllarda ise sermaye girişlerine bağlı olarak büyüme artmakta veya azalmaktadır. Başka bir ifadeyle, 1989 dönemi öncesinde talep genişlemesi (büyüme) cari açıklara neden olurken, cari açıklar sermaye girişleri ile karşılanmıştır. 1989 sonrası dönemde büyüme süreci başta olmak üzere makro-parametreler doğrudan doğruya sermaye girişlerine bağlı duruma gelerek sermaye girişleri, büyüme ve cari açık sırasını izlemeye başlamıştır. Böylelikle ekonomideki büyüme ve birikim süreçleri büyük ölçüde dış sermaye hareketlerinin (özellikle de kısa vadeli sermaye hareketlerinin) yönüne bağlı olmuştur.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde 1960'lı yıllardan 2000'li yıllara Türkiye ekonomisinde uygulanan kalkınma stratejileri ve imalat sanayiindeki gelişmeler seçilmiş parametreler ekseninde analiz edilmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde ampirik analizde kullandığımız kavramsal çerçeve açıklanırken, İkinci bölümde İthal ikameci sanayileşme stratejisinin gelişimi ve krize giriş nedenleri araştırılmaktadır. Üçüncü bölümün konusunu

İhracata dayalı büyüme modeli oluşturmaktadır. Dördüncü bölümün konusunu imalat sanayiinde yapısal değişme ve birikim oluşturmaktadır. Kalkınma stratejilerinin karşılaştırmalı bir performans analizi ve kalkınma stratejilerinin istikrarına ilişkin analiz beşinci bölümün konusunu oluşturmaktadır. Teknoloji ve kalkınma olgusunun değerlendirildiği analiz altıncı bölüm altında incelenmiştir. 7. ve son bölümde ise Türkiye'nin kalkınmasına yönelik genel bir değerlendirmeye ve önerilere yer verilmiştir.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmada imalat sanayine ilişkin ampirik analiz kalkınma stratejilerine göre ve kalkınma stratejilerinin alt-dönemlerine göre analiz edilmektedir. Çalışmada imalat sanayiine ilişkin olarak kullandığımız göstergeler; mark-up oranı ; ücret/katma değer oranı (W/VA); GSMH zimni fiyat deflatörüne ve TEFE göre imalat sanayiinde kişi başına reel ücret endeksleri $W(GSMH)$ ve $W(TEFE)$; kişi başına reel ücret büyüme hızları ($gr(w)$); kısmi verimlilik endeksi (AP_L) ve kısmi verimlilik büyüme hızı ($gr(APL)$); Ücretle çalışanların yıllık ortalama sayısı endeksi (L) ; ücretle çalışanların yıllık ortalama büyüme hızı ($gr(L)$); verimlilik artış hızları ile ücret artış hızları arasındaki farkı ($b-a$) göstermektedir.

W =Ücretler, R ; Faiz ödemeleri, T ; Vergi; ER ; Kur farkı ve P ; safi kâr olmak üzere VA =Katma değer şöyle yazılabilir. $VA=(W+R+T+ER+P)$, GP =Gayri safi kârları tanımlamak üzere, $VA=W+GP$ olacaktır. Q =Üretim, I =Girdi ise $Q=I+VA$; $Q=I+W+GP$ yazılabilir. Mark-up oranı (kâr oranı) ise $r=GP/(W-I)$; $GP=VA-W$; $GP=Q-(I+W)$. Mark-up oranı $r=Q-(I+W)/W-I$; $r=[Q/(I+W)]$ olacaktır.

Ücretlerin katma değer içerisindeki payı (W/VA)ya da **ücret payı** ($W/(W+GP)$) olarak da ifade edilebilir. W/VA oranının düşmesi verimlilik artışlarının önemli kısmının ücret dışı gelir sahiplerine gittiğini gösterir.

İmalat sanayiinde verimlilik-ücret ilişkisini analiz etmek maksadıyla ($b-a$) değerlerinden yararlanıyoruz. $(b-a)=gr(APL)-gr(W)$ formülü kullanılarak hesaplanmıştır. Eğer $b-a>0$ ise verimlilik artışının reel ücret artışından daha fazla arttığı, $b-a<0$ olması halinde ise reel ücret artışının verimlilik artışından daha hızlı arttığı sonucuna ulaşılabacaktır.

Kısmi verimlilik endeksi $APL_{reel}=(VA/P)/L$ formülü yardımıyla hesaplanmıştır⁵. Buradan, APL_{reel} işgücünün ortalama reel verimliliğini, VA ; katma değeri, P ; GSYİH deflatörünü ve L ise ücretle çalışanların ortalamasını göstermektedir. Eğer bir

⁵ Kısmi verimlilik dışında üretim faktörlerinin verimliliğini ölçmeye yönelik ikinci yöntem, toplam üretim fonksiyonu kullanılarak yapılan analizdir. Toplam üretim fonksiyonu yaklaşımında işgücü, sermaye ve ara girdilerin net katma değer içindeki payları ile ağırlıklandırılmış üretim girdilerine oranlanmasıyla toplam faktör verimliliğine(TFV) ulaşılmaktadır. Toplam üretim fonksiyonu kullanılarak yapılan ampirik analizler reel dünyadaki gelişmeleri açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu konuda bkz.Singh (1995).

ekonomide diğ er tüm değ işkenler sabitse, mevcut işğücü ile daha fazla katma değ er yaratılıyor, ya da veri katma değ er daha az iş gücü kullanımı ile elde ediliyorsa, verimlilik artıyor demektir.

İmalat sanayi işğücü piyasasının esnek olup olmadığını test etmeye yönelik olarak ücret-katma değ er, ücret-verimlilik ilişkisi göz önüne alınarak, ücret-istihdam ilişkisi incelenecektir. Bunun için reel ücretin $gr(W)$, istihdam düzeyinin $gr(emp)$, katma değ erin (VA) ve verimliliğ in $gr(APL)$ artış hızları parametrelerinden yararlanacağız. Ücretlerdeki artış ile istihdam düzeyindeki artış ters yönde gelişmesi durumunda imalat sanayiinin esnek olduğu kabul edilmektedir (Yentürk, 1997).

II. İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞME STRATEJİSİ⁶

II.Dünya Savaşı ertesinde başlayan ve 1970’li yılların ortasına kadar süren dönemde (Kapitalizmin altın çağında), gelişmiş ülkelerdeki ekonomik gelişme esas olarak, Fordist birikim rejimi ve Keynezyen uzlaşma temelinde, verimlilik artışlarına ve bu verimlilik artışlarının da çalışanlar ile işverenler arasındaki paylaşımına dayanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında “altın çağ” olarak anılan bu çeyrek yüzyıllık genişleme evresi (Kondratief dalga), dünya ekonomisinin de en güçlü büyüme ve refah dönemidir. Bu dönemde dünya ölçeğinde kişi başına gelirlerin ortalama büyüme hızı yılda %3’e yaklaşmıştır. Bölüşüm ilişkilerinin siyasi tercihler tarafından belirlendiğ i bu dönemde refah devleti uygulamaları sistemin temelini oluşturmuştur. Toplumsal refah seviyesini artırmaya yönelik kamu harcamalarının genişletilmesini hedefleyen bu uygulama merkez ülkelerde bölüşüm ilişkisini çalışanlar lehine değ iştirirken, gelişmekte olan ülkelerde ise uluslararası Keynesçilik⁷ çerçevesinde

⁶ İthal ikameci sanayileşme stratejisi ile, ilk bakışta Listçi “milli ekonomi” modeline benzese de aralarında farklılığ a dikkat çekmek gerekir. Listçi modelin temel özelliğ i, kapalı bir ekonomide “milli sanayiinin” geliştirilmesidir. İthal ikameci kalkınma stratejisinde ise milli sermayenin oluşturulması öncelikli değ ildir. Model, yabancı sermayeyi de birikim sürecine katarak korumacı bir çerçevede sanayi birikimini artırmayı hedefler. İthal ikameci birikim modeli ile “bebek sanayi” argümanı arasındaki farklılığ ı da dikkate almak gerekir. “Bebek sanayi koruması”(infant industry protection) yaklaşımında öngörülen korumacılık tüm sanayiinin korunması anlamına gelen ithal ikamesi sanayileşmeden farklıdır. Bebek sanayi yaklaşımında belli endüstriler seçilmekte ve bunların belirli bir süre dış rekabete karşı korunması önerilmektedir. Buna göre sanayileşmekte olan bir ekonomide yeni kurulan bir sektörde, üretimin ilk aşamasındaki maliyetler önceden kurulmuş olan ve olgunluk dönemini yaşamakta olan yabancı rakiplerine göre maliyetler yüksek olacaktır. Bunun için, yabancı rakiplerinin yıkıcı etkilerine maruz kalmaması için yeni kurulan endüstrinin bir süre gümrük vergileri ile korunması gerekir

⁷Keynes’in dış ticaret kuramında bir ülkenin ihracatı dış dünyanın gelir düzeyine bağ lı iken, ithalatı ülkenin ulusal gelirinin bir fonksiyonudur. Bu yaklaşım uluslar arası ticaret açısından değ erlendirildiğ inde oldukça pratik

ithal ikamesine dayalı model uygulanmış, bölüşüm ilişkileri çalışanların lehine gelişmiştir.

Gelişmiş ülkelerde, II. Dünya savaşı sonrası dönemde, sanayi sektöründe gözlenen yapısal değişme sonucunda, üretken sermayenin uluslararasılaşması gittikçe önem kazanmış, gelişmiş ülkelerdeki Fordist birikim rejimi ve Taylorist iş örgütlenmesi sayesinde, artan üretim, her ne kadar talep eksenli Keynesyen politikalarla mass edilse de, yoğun birikim nedeniyle sermayenin değersizleşmesi gündeme gelmiş, sermaye yeni pazar arayışlarına girmiştir. Bu bağlamda Çok Uluslu Şirketler İthal ikameci kalkınma stratejisi uygulayan ülkelerde, korunmuş piyasalarda, yüksek kârlarla çalışan imalat sanayiine yönelik yatırıma yönelmiştir⁸. Böylelikle hem sermayenin değerlenme sorunu aşmaya çalışılmış, hem de artık hızlı verimlilik artışları önüne engel olmaya başlayan standart teknoloji bazı sanayileri İthal ikameci kalkınma stratejisi uygulayan gelişmekte olan ülkelere kaydırılması mümkün olmuştur⁹.

Gelişmiş ülkelerin İkinci Dünya sonrası yaşadıkları uzun dönemli dalganın Türkiye ekonomisine yansması, 1960'lı yılların başında ancak gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle, merkez ekonomilerin 1945'den sonra yaşadıkları bu en uzun genişleme dönemini Türkiye 1962-1977 arasında yaşamıştır (Türel, 1993: 229).

Türkiye ekonomisinde 1954-1958 döneminde yaşanan bunalım ve ödemeler dengesi krizi, ithal ikameci birikim modeline geçiş sürecini büyük ölçüde hazırlamış, 1958

sonuçlar doğurur: Buna göre, gelişmiş ülkelerden yapılacak ithalatın artırılması için, ucuz kredilerle, uygun koşullarda sağlanan borçlarla desteklenmesi gerekmektedir. Ulusal düzeyde ise gelirin artırılması yanında, kamu harcamalarının artırılmasına dayalı "sosyal devlet" modelinin uygulanması gerekir.

⁸ İthal ikamesi birikim yoluyla sanayileşme deneyimi 1960'lı ve 1970'li yıllarda gözlemlendiği üzere sadece AGÜ'lere özgün bir kalkınma stratejisi değildir. Bugünün gelişmiş ülkelerin çoğu 19.yüzyıl öncesinde yoğun bir ithal ikamesi modelini uygulamıştır. Bu konuda son yıllarda en yetkin araştırma Ha-Joon Chang (2003)'in araştırmasıdır. Chang bu çalışmada bugünün kalkınmış ülkelerinin geçmişte yüksek koruma duvarları altında kalkındığını, ancak bu ülkelerin bugün serbest ticaret ve liberalizasyon politikalarının kalkınma için en iyi yol olduğunu iddia ettiklerini belirterek List'den şu pasajı aktarıyor: " Birinin, büyüklüğün zirvesine ulaştığında diğerlerinin kendisinden sonra tırmanmasını engellemek için, oraya tırmanmasını sağlayan merdiveni itmesi sık rastlanan, zekice bir hiledir..." (Chang, 2003).

⁹ İthal ikameci birikim modeli üzerine yapılan kimi değerlendirmelerde, İthal ikameci birikim modelinin çoğu kez sistemin hiyerarşisine rağmen gelişen bir model olduğu ileri sürülür. Bu idealize edilmiş yaklaşıma karşı sadece, gelişmiş ülkelerin uluslararası üst yapı kuruluşlarından biri olan OECD (1963:7; 1966:5)'nin İthal ikamesini desteklediğine dair raporlarına ve GATT'IN Dillon Roundu (1960-61) çalışmalarına bakılabilir. Anılan bu dokümanlar yanında dış yardımların OECD'nin koordinasyonunda 1963 yılında kurulan konsorsiyumdan da bahsetmek gerekir.

yılında uygulamaya konan IMF'nin denetiminde 4 Ağustos İstikrar Kararları¹⁰ ile uygulamaya başlanan ithalat rejimi ise planlı dönemde uygulanacak olan ithal ikamesi birikim modelinin temelini oluşturmuştur.(Gülalp, 1987; Tüzün, 1976; Keyder, 1979; Hershlag, 1968). Krize karşı uygulanan istikrar ve uyum politikaları 1961 yılı ile son bulmuş, ekonomi yeni bir genişleme sürecine hazır duruma gelmiştir (Boratav, 2004).

1950-1960 döneminde temel tüketim mallarının yerli üretimi iç talebin ihtiyaçlarını karşılayacak düzeye gelmiş, Birinci Beş Yıllık Plan döneminde dayanıklı tüketim mallarının ithal ikamesi öngörülmüştür. Başlangıçta dayanıklı tüketim mallarının tamamına yakını ithal edilip, montaj sanayi şeklinde gelişirken, demir-çelik, metaller gibi ara malların üretiminin ilerlemesiyle montaj aşaması geride kalmış, birim üretim başına yerli payı yükselmiştir. Dayanıklı tüketim malları üretiminde¹¹ önemli bir gelişme gösteren özel kesim, ithal ikamesinin ilerleyen aşamalarında dayanıklı tüketim malları üretiminin daha kârlı ve risksiz olması gibi nedenlerle ara ve yatırım malları sektörlerine girmede gönülsüz davranmış, bu sektörlerdeki yatırımlar tıpkı 1930'lu yıllarda olduğu gibi kamu tarafından yapılmıştır. Ara ve yatırım mallarında kamunun öncülüğünde demir-çelik, petro-kimya, bakır, kimya, alüminyum gibi temel ve ara mallarında önemli gelişme sağlanmıştır.

İthal ikameci birikim modelinin ara ve yatırım mallarının üretimini hedefleyen ileri aşamasında teknolojinin sermaye yoğunluğu yükselmekte, ölçek büyümektedir. Bunun gerçekleştirelmesi ise istikrarlı bir döviz girdisine bağlıdır. Ancak, sanayiinin rekabet gücü/verimlilik düzeyi henüz bunu gerçekleştirecek aşamada değildir.

¹⁰ 1958 İstikrar Programı, ihracatın artırılması için yapılan devalüasyon yanında, enflasyonun kontrol edilmesine, 1953 yılında uygulamaya konan dış ticaret kontrollerinin sınırlı ölçüde gevşetilmesine, Milli Koruma Kanunu uygulamalarının fiilen durdurulmasına esas olarak dayandırılmıştır. Bunların karşılığında başta ABD olmak üzere Batılı devletler 600 milyon dolar dış borcun ertelenmesini kabul ederek 395 milyon dolarlık yeni kredi taahhüdüne girmişlerdir (Kazgan, 1999:106 ;Boratav, 1993:111). İhracatın artırılması için 1958 yılında bir devalüasyon yapıp, bütün ithalatta kur fiilen 1 dolar 9 TL'ye düşürülmesine ve ihracatın desteklenmesi gündeme gelse de ihracat istenen düzeyde artmamıştır

¹¹ İthal ikamesi birikim modelinin "kolay" aşamasında, ya da Hirschman (1968:13)'ın ithal ikamesinin 'çoşkun' aşaması olarak tanımladığı bu aşamada, kârlar yüksektir ve henüz pazar doymamıştır. Ancak, 1970'li yılların sonuna gelindiğinde, kentlerde ve kısmen köylerde buzdolabı televizyon, teyp, radyo gibi dayanıklı tüketim mallarının geniş bir kitle tarafından tüketilmeye başlanmış, iç pazarın sınırına ulaşılmıştır. İç pazarın doyması, iç ticaret hadlerinin tarımın lehine gelişmesi ve artan reel ücretler mevcut birikim modelinin sürdürülmesi önünde önemli sorunlar yaratmış, özellikle sanayi sermayesi göreceli fiyatların değişmesine dayalı yeni pazarların arayışına girmiştir.

Öncelikle iç pazarı hedefleyen birikim modeli, yatırım malları sektöründe sağlanan gelişmenin ara malları üreten sektörlerin gerisinde kalması nedeniyle, büyümenin ithalata bağımlılığı daha da artarak, birikim modeli yatırım malları aşamasında tıkanmıştır. İthal ikameci birikim modelinin krize girmesinde ayrıca şu faktörler etkili olmuştur: İç pazarın sınırlarına ulaşması, verimlilik artışlarının yetersiz kalması ve gittikçe sıklaşan dış şokların neden olduğu maliyet artışlarına rağmen, bölüşüm ilişkilerinin çalışanların lehine gelişmesi ve düşen kâr oranlarını engelleyecek araçların geliştirilememesi.

İthal ikameci birikim modeli zamanla tekstil, gıda gibi temel tüketim mallarının üretiminden dayanıklı tüketim ve otomotiv gibi ürünlerinin üretimine yöneldikçe, bu ürünlere pazar oluşturacak, satın alma gücü ile desteklenecek, yeterli gelire sahip tüketiciye ihtiyaç duyar¹². Bu ise yurt içi bölüşüm ilişkilerini sermayenin “tolerans” sınırlarını zorlamadan, çalışanların satın alma gücünün artmasıyla yakından ilgilidir. Başka bir ifadeyle, bu birikim modelinde, ücretler bir maliyet unsuru olması yanında bir talep unsurudur da. Ancak bunu her bir işverenin düzenlemesi mümkün değildir. Burada düzenleyici bir aktör olarak “devlet” devreye girer. Tekil sermayedarlardan görece özerk olan devlet, geliri, yeni birikim modelinin gereklerine uygun yeniden dağıtımında normal yıllarda önemli bir aktör olarak işlev görür¹³. İthal ikameci

¹² Ücretlerin bu ikili karakteristiği Kalecki (1971) ve onu izleyen neo-Kalecki modellerde (Taylor, 1985; Blecker, 1989; Bhaduri & Marglin, 1990) temel unsurlardan biridir. Genel olarak Kalecki modelinde, tüketim kesiminde üretilen mallara talep işçilerden ve sermaye sahiplerinden gelmektedir. Buna karşın birikim sadece sermaye sahipleri tarafından yapılmaktadır. Kalecki, Keynes’den farklı olarak klasik tasarruf fonksiyonuna yakın bir fonksiyon kullanır. İşçiler ücret gelirlerini tüketime harcamakta, birikim yapmamaktadır. Sermaye sahipleri ise gelirlerini kısmen tüketmekte, kısmen de tasarruf etmektedir. Yatırımlar ise tasarruflardan bağımsız yapmaktadır. Ekonomideki toplam gelirleri üç farklı yönden tanımlanabilir: gelir ödemeleri, gelirin kullanım biçimi ve toplam talep olarak. P ; sermaye sahiplerinin gayri safi kârlarını; W parasal ücretleri, ve Y_m toplam parasal gelirler ödemelerini göstermek üzere; $Y_m = P + W$ olacaktır. C_w işçilerin parasal tüketim harcamalarını; C_c sermaye sahiplerinin tüketim harcamalarını ve S_c sermaye sahiplerinin parasal tasarrufları iken, toplam gelir; $Y_m = C_w + C_c + S_c$ şeklinde tüketim ve tasarruf arasında dağıtılacaktır. Varsayım gereği işçilerin tüketim harcamaları toplam ücret gelirlerine ($C_w = W$), ekonomideki toplam tasarruflar da (S) sermaye sahiplerinin tasarruflarına eşit olacaktır ($S_c = S$). Sermaye sahiplerinin, tasarruflardan bağımsız olarak yaptıkları veya planladıkları toplam parasal yatırımlar I ise, ekonomide toplam parasal talep: $Y_t = C_w + C_c + I$ olarak ifade edilebilir. Arz-talep dengesi sağlandığı zaman, toplam parasal gelir toplam talebe eşitleneceğinden $P = I + C_c$ olacaktır. Yani sermaye sahiplerinin kârları, yatırımlarla sermaye sahiplerinin tüketim harcamalarının toplamına eşit olmaktadır. Eğer kapitalistlerin tüketmedikleri varsayılırsa ($P = I$) olacak, denge durumunda kârlar ile yatırımlar eşitlenecektir. ($C_w = W$) eşitliği işçilerin kazandıklarını harcadıklarını; $P = I + C_c$ ve $P = I$ eşitlikleri ise sermaye sahiplerinin harcadıklarını kazandıklarını göstermektedir.

¹³ Devletin çalışanlara ve yoksullara yönelik düzenleme işlevi “Sosyal Devlet” olarak tanımlanmaktadır. Sosyal devlet uygulaması ile toplumsal ücretin artırılması hedeflenmiş, böylelikle, özellikle ücretli ve yoksul grupların, gelirlerinden temel hizmetler için (eğitim, sağlık vs) daha az harcama yapmaları sağlanmıştır.

sanayileşme stratejisinde ücretlilere ve köylülüğe yönelik politikaları yanında, sanayi sektörünü de tatmin edici dağıtım mekanizmalarının uygulamaya konması birikim modelinin doğası gereğidir. İthal ikamesi birikim modelinde korunan piyasada, yaratılan rantlar (yasaklar, miktar kısıtlamaları, gümrük ve diğer vergilerle) sanayi sektörüne yönelik temel dağıtım mekanizması rolünü üstlenirken, vergi iadesi, tercihli döviz kotaları, düşük maliyetli kredi imkanları, KİT'lerin düşük maliyetli girdi desteği, sabit döviz kuru¹⁴ rejimi gibi araçlar kullanılmıştır. Özellikle resmi kurdan döviz elde etme olanağına kavuşan sanayiciler, ithal ettikleri girdileri iç pazarda nihai ürünlere dönüştükleri anda büyük rantlar elde etmiştir.

Dünya ekonomisinde uluslararası Keynesçiliğin düzenleme görevini üstlendiği bir konjonktürde, Türkiye gibi dünya ekonomisinin çevresinde yer alan ekonomilerin gittikçe kronikleşen dış açıklarının gelişmiş ülkeler tarafından uygun koşullardaki kredilerle desteklenmesi hem ithal ikamesinin sürdürülebilirliği için hem de dünya ekonomisinin genişlemesi için gerekli bir dinamikti. Dış finansman, merkez ülkelerin mallarına talep anlamına da gelmektedir. Uluslararası Keynesçilik yolu ile gelirin yeniden dağılımını sağlanarak, bu sayede ithalat mümkün olmuştur. Bu bağlamda 1950-1970 döneminde gündeme gelen Amerikan yardımlarını sonraki yıllarda başta B. Almanya olmak üzere diğer gelişmiş ülke ve Sovyet yardımları izlemiştir.

İthal ikameci dönemde, ekonominin ithalata bağımlı gelişmesine karşın¹⁵ 1963-76 döneminde GSMH'nin yıllık ortalama hızı %6,1 ile ele aldığımız dönemler içerisinde en hızlı büyüme performansını göstermektedir. Sanayi sektörü ise sabit fiyatlarla yıllık ortalama %9,5 gibi yüksek bir artış hızına ulaşarak gene tüm dönemler içerisindeki en hızlı büyümeyi ifade etmektedir. Bu dönemde yüksek ve tempolu bir büyüme performansının arkasındaki temel dinamik, ekonomiye önemli boyutlara

¹⁴ Sabit döviz kuru rejimi ithal ikamesi birikim modelinde sanayiye yönelik korumanın önemli bir aracı olmuştur: Devletin bu konuyla yetkili kıldığı Merkez Bankası döviz kurunu belirlemekle yetkili kılınmış, aşırı değerlenmiş döviz kuru ile ucuz ithalat yapma olanağına kavuşan ticaret ve sanayi sermayesi, korunmuş iç piyasada yüksek kârlar elde etmiştir. Bir başka şekilde ifade edilirse, aşırı değerlenmiş döviz kuru ticarete konu olan sektörlerde rekabet gücünü düşürüp ihracatı engellerken, ucuz ithalat yapma olanağına kavuşan ticaret ve sanayi birikimi desteklenmiştir. Bu kaynak aktarımı sayesinde artan ücretlere ve tarım lehine gelişen görece fiyatlara rağmen birikim modeli 1970'li yılların sonuna kadar sorunsuz işleyebilmiştir.

¹⁵Korum (1977:107)' un hesaplamalarına göre 1963-77 döneminin bütününde Türkiye imalat sanayiinde ithal ikamesini cari fiyatlarla (-4.638 milyon TL) olarak hesaplamıştır. Korum'un bulgularına göre sadece Birinci Beş Yıllık Plan döneminde makro ekonomik düzeyde pozitif ithal ikamesi gerçekleşmiş, sonraki yıllarda toplam arz içinde ithalatın payı genel olarak artma eğilimine girmiştir.

varan dış kaynağın enjekte edilmesi yatmaktadır. Bu kaynakla dış ticaret açığı kapatılırken, dış ticaret açığının milli gelire oranı 1970'li yıllarda hızla artmış, 1974-76 döneminde %8'i aşmıştır. Dönemin başında GSYİH içindeki payı %15'in altında iken, dönem sonunda %20'leri aşan sabit sermaye birikimi içinde dış ticaret açığının oranı 1972-76 ortalaması olarak %21,9'a ulaşmıştı (Boratav, 2003:122).

II.1.İthal İkameci Sanayileşme Stratejisinde Kriz ve Nedenleri

İç pazara yönelik sanayi üretimi, teknoloji, ara girdiler ve yatırım malları açısından gelişmiş,ülkelere bağımlıdır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler geleneksel ürün ihracatı karşılığında ara ve yatırım malları ithal ederek, tüketim malları üretimini gerçekleştirmiştir. Başka bir ifadeyle, üretimde dışa bağımlılığın azaltılamaması ekonomiyi "döviz" buldukça üretim yapabilen bir bağımlılık ilişkisine sürüklemiştir. Ekonomide ithalatın artması (ihracatın ithalatı karşılama oranının düşük gerçekleşmesi), ödemeler dengesi açığını giderek artırırken, enflasyon hızlanmaya başlamış, artan siyasi istikrarsızlığın da etkisiyle yabancı sermaye akışı durmuş, bir dizi olumsuz gelişmenin sonucunda ortaya çıkan dış borç krizi, ithalata bağımlı bir büyüme sürecine giren Türkiye ekonomisinde büyümeyi yavaşlatmıştır. Döviz sorununu çözmek için Döviz Çevrilebilir Mevduata (DÇM) yönelinmiş, ancak ekonominin içinde bulunduğu koşullar DÇM'lerin ödenmesinde zorluklarla karşılaşmış, MB'sı bütçe açıklarını para basarak basma yoluna gidince enflasyon hızlanmış, ekonomi 1970'li yılların sonunda derin bir bunalımla karşı karşıya kalmıştır. İthal ikamesi sanayileşme stratejisini krize sürükleyen temel unsurlar daha ayrıntılı olarak şu alt başlıklar altında incelenebilir:

II.1.1. Reel Ücretler, Verimlilik ve Kârlar Arasındaki İlişkinin Kopması

İthal ikamesinin sonlarına doğru sermaye birikiminin zayıflaması ve ekonominin içine girdiği kriz nedeniyle, (verimlilik düzeyinin istenen ölçüde artmadığı koşullarda) sermaye birikimi önemli bir açmazla karşılaşmıştır. Verimlilik artış hızının ve mark-up'ın düştüğü bir ortamda verimlilik ile reel ücretleri bir birine endeksleyen bir modelde, kâr oranlarındaki düşüşü önlemenin yolu reel ücretleri düşürmektir. Reel ücretlerin arttığı bir durumda kârların (mark-up'ın) olumsuz etkilenmemesi için verimliliğin de artması gerekir. Ya da yetersiz verimlilik artışlarına rağmen bölüşüm ilişkisinin işgücünün aleyhine bozularak kârlılık artırılabilir. 1963-1976 dönemi yıllık

ortalamalar düzeyinde ücretlerin az da olsa verimlilikten daha hızlı arttığı bir dönem olmuştur. Milli gelir zimni fiyat deflatörü ile indirgenmiş değerlere göre reel ücretlerin yıllık ortalama artış hızı % 5,9 iken yıllık ortalama verimlilik artış hızı % 5,1 olmuştur. Başka bir ifadeyle, dönem ortalaması olarak verimlilik artış hızı ile reel ücret artış hızı arasındaki fark eksi % 0,8 ile reel ücretlerin lehine gelişmiştir. Kriz öncesinde üretimle toplam talep arasında uyumu sağlayan, kâr oranlarının artışını destekleyen ücret artışları, ekonominin büyüme hızının düştüğü ve verimliliğin gerekli ölçüde artmadığı konjonktürde, bu kez kârları ve sermaye birikimin önünde bir tehdit olarak belirmiştir. Kâr oranlarının (mark-up'ların) ve verimlilik artış hızının düştüğü 1970'li yılların ortasından itibaren ücret payının artması (%30'dan %38,3'e) birikim modelinin krize girmesinde temel unsur olmuştur.

II.1.2. İç Pazarın Doyması (Talep Yetersizliği)

İthal ikamesine dayanan sanayileşme stratejisinin sınırlarını belirleyen unsurlardan biri de iç pazarın doyuma ulaşmasıdır. Türkiye ekonomisi ithal ikamesinin sonlarına doğru özellikle dayanaklı tüketim mallarında bu tür bir sınırlama ile karşı karşıya kalmış, yeni pazar arayışlarına girmiştir.

İthal ikameci sanayileşme stratejisinde pazarın genişletilmesi iki gelişmeyle yakından ilgilidir. Bunlardan birincisi verimlilik artışları iken, ikincisi iç talebi yükseltecek ücretlerin artırılmasıdır. Ancak, mevcut üretim teknolojisi ile verimliliğin artışı önünde ciddi kısıtlar mevcuttur. Geriye toplam talebi artıracak ücret ve maaşların artması kalmaktadır. Ancak yetersiz verimlilik artışları altında ücret artışlarının da (kârları düşüreceği için) bir sınırı vardır. Bu nedenle geniş kitlelerin satın alma gücünün artırılmaması hızlı verimlilik artışlarının (kârların) olmadığı koşullarda, pazarın da sınırlarını belirleyecektir.

II.1.3. Verimliliğin Düşmesi

İthal ikameci sanayileşme stratejisinin krize girmesinin temel nedenlerinden biri verimlilik düzeyinin düşmesidir. Ekonominin içersinde bulunduğu darboğazlar giderek üretim düzeyini düşürmüştü bunun sonucunda imalat sanayiinde ve bir çok sektörde kapasite kullanım oranları gerileyerek, kullanılmayan önemli bir atıl kapasite ortaya

çıkmiştir. Reel ücretlerin arttığı ve verimliliğin buna ayak uyduramadığı bir konjonktürde, mark-up oranları düşerek sanayi krizle karşı karşıya kalmıştır.

İthal ikameci sanayileşme stratejisi başlangıçta korunmuş bir pazarın avantajlarına sahip olsa da, sektörel üretim ve birikimin genişlemesi pazarın genişlemesi ile yakından ilgilidir. Pazarın genişlemesi ise özellikle çalışanların ve toplam gelir ve tüketimin artışına bağlıdır. Toplam gelirin artışı ise yüksek verimlilik artışlarına ya da genişleyen pazar ile birlikte maliyetlerin düşmesine ve bunun da fiyatlara yansımaları ile yakından ilgilidir. Oysa korunmuş bir piyasada az sayıda firmanın varlığı sanayide tekeli fiyatlandırma (mark-up fiyatlandırma) yolu ile maliyetleri fiyatlara yansıtma imkanı vermektedir. Başka bir ifadeyle, pazarın doyması durumunda fiyatların aşağı doğru esnekliği söz konusu olmadığından pazarın genişlemesi de mümkün değildir. Diğer taraftan ekonomi bir bütün olarak teknolojik olarak dışa bağımlı olduğundan pazarın sınırları kâr oranlarının da sınırlarını belirlediğinden (mark-up'lar düştüğünden) yeni birikim ve verimlilik artışını sınırlayan bir unsur olarak belirmiştir.

II.1.4.Petrol Maliyetlerinin Artması

Türkiye ekonomisi 1960'lı ve 70'li yıllarda önemli ölçüde petrole bağımlı bir yapı göstermiştir. Petrolün toplam ithalat içerisindeki payı 1973 yılında %10,6 iken, 1974'te %20,1'e, 1976'da %21,9'a ve 1979'da %34,8'e yükselmiştir. Dünya piyasalarında petrol fiyatlarının arttığı bir konjonktürde, iç fiyatların desteklenmesi petrol tüketiminin artmasına neden olmuş, ekonomi giderek daha fazla ithalat maliyeti karşı karşıya kalmıştır. Ham petrol fiyatlarının 3 katına çıktığı bir dönemde, Türkiye'de petrol fiyatları (siyasi rekabetin de etkisiyle) neredeyse aynı kalmış bu durum ekonomiyi krize sürükleyen unsurlardan biri olmuştur.

II.1.5.İşçi Dövizlerindeki Azalış

Türkiye'nin 1960'lı ve 70'li yıllarda gıda ve tekstil gibi ihracat gelirlerine 1960'lı yıllardan itibaren işçi dövizleri de eklenmiştir. Türkiye'nin B. Avrupa ülkelerine yönelik işgücü hareketi, bu ülkelerin ekonomik krize girdiği 1970'li yılların ortasına kadar sürmüş, 1973 sonunda 762 bin kişiye kadar çıkmıştır. Bu bağlamda Türkiye ekonomisi 1970'li yıllarda önemli bir döviz girdisine kavuşmuş, 1974 yılı itibarıyla işçi döviz girdisi 1,4 milyar dolara kadar yükselmiştir. 1961-1980 döneminde Türkiye

ekonomisine 12,6 milyar dolarlık işçi döviz girişi olmuştur. Bu dönemde Türkiye ekonomisi açısından işçi dövizlerinin önemini belirtmek için toplam ihracat içerisindeki payına bakmak gerekir. Buna göre 1974 ve 1975 yıllarında işçi dövizlerinin toplam ihracat içerisindeki payı %93,1 ve %93,6 gibi son derece yüksek değerlere ulaşmıştır. Ancak ekonomide krizin başlaması ile birlikte işçi dövizlerindeki giriş yavaşlamaya başlamış, ekonomide ödemeler dengesi krizini şiddetlendiren bir unsur olmuştur.

II.1.6.Dış Tasarrufların (Kredi İmkanlarının) Azalması

Bu dönemde dış kaynak bulunduğu ölçüde, döviz geliri sağlayacak ihracat önemli ölçüde gündemden düşmüş, ekonomi giderek daha fazla dışa bağımlı bir duruma gelmiştir.

Batı kampı dışında, Sovyetler Birliği 1967 yılında Seydişehir Alimünyum Tesisleri için 62 milyon dolar, İzmir Rafinesi için 24 milyon 250 bin dolar, 1969 yılında İskenderun Demir Çelik İşletmeleri için 101 milyon 160 bin dolar kredi, 1970 yılında aynı tesis için 159 milyon 100 bin dolar kredi vermişti. Ancak bu yardımlar, Amerikan yardımları ile kıyaslandığında sınırlı kalmıştır. 1960-69 döneminde Türkiye'nin ihracatı 4,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Amerikan yardımının ise 1,6 milyar doları biraz aşmıştır. Başka bir şekilde söylenirse, anılan dönemde Amerikan yardımı Türkiye'nin ihracatına oranı %37 gibi yüksek bir orana çıkmıştır. Amerikan yardımlarının başlangıcı Soğuk Savaş yılları ile başlatıldığında, 1949-69 döneminde, 7,8 milyar dolara kadar çıktığı görülmektedir. ABD'nin Vietnam Savaşı ile birlikte hegemonik gücünü yitirmesi ile birlikte yardımlarının azaldığı bir dönemde, işçi dövizleri ile ithal ikamesi sanayileşme stratejisi yeni bir kaynağa kavuşmuştur. İşçi dövizleri dış ticaret açığının kapatılması yanında iç pazarın gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Bu dönemde dış kaynak yoluyla büyüme politikası ekonominin dışa bağımlı gelişmesine ve yurt içi tasarruflara dayalı büyüme sürecini olumsuz etkilemiştir.

Bu dönemde hazırlanan beşer yıllık planlar da dış kaynaklara dayandırılmıştır. 1963-78 yıllarını kapsayan planlarda bu durum açıklıkla görülebilir. Planlara göre dış kaynakların her yıl GSMH'nin %1-4'ü arasında bir değere eşit olacağı öngörülmüş,

tasarruf oranının I. BYKP'da ortalama % 14,8'den %18,3'e; II. BYKP'da %23,3'den % 24,2'e ve III. BYKP'da ise (1973-78) %23,3'ten %24,2'e yükseleceği öngörülmüştür.

II.1.8.Sanayiinin Döviz Üretememesi

İthal ikamesi sanayileşme stratejisi korunmuş bir pazarda temel olarak yurt içi pazarı hedeflediğinden, sanayinin ihracat kaygısı birinci hedef değildir. Ancak, ithal ikamesinin “kolay” aşaması geçildikten sonra gündeme gelen ara ve yatırım mallarının üretimi büyük ölçüde ithalat/dışa bağımlı olduğundan ve sanayi döviz üretemediği için ithalat kapasitesinin sınırlarına ulaşarak birikim modeli krize sürüklenmiştir.

II.1.9.Ödemeler Dengesinin Tıkanması

İthal ikamesi sanayileşme stratejisinin krizi, nihai olarak, ödemeler dengesi krizi ile kendini göstermiştir. Ekonomide ödemeler dengesi krizini önceleyen bir dizi olumsuz gelişmenin (sanayide verimlilik artışının sınırlarına ulaşılması, kârların düşmesi, işçi dövizlerinde gözlenen düşüş, petrol fiyatlarındaki ani sıçramalar, TL'nin aşırı değerlenmesi, uluslararası Keynesçiliğin 1970'li yılların ortasından itibaren krize girmesi sonucu dış kredilerde (tasarruflarda) yavaşlama, ithalata bağımlı bir sanayiinin ortaya çıkması ve döviz teminindeki sınırlar nedeniyle sanayinin içine girdiği darboğazlar gibi) bir dizi olumsuz gelişme sonucunda ödemeler dengesi tıkanmış, ekonomi 1970'li yılların sonunda derin bir krizle karşı karşıya kalmıştır.

Ekonominin içerisine sürüklendiği ödemeler dengesi krizine 1970-75 döneminde gerçekleştirilen devalüasyonlar da etkili olmamış, 1970-74 arasındaki işçi dövizlerindeki olumlu gelişme ve 10 Ağustos kararlarından sonra dış kredilerin artması, 1970-75 döneminde dış tıkanıklar görelî olarak asgariye indirilmişse de, petrol şokları bu olumlu tabloyu tersine çevirmiştir. Bu koşullarda cari işlemler açığını kapatmanın tek yolu olarak Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) olarak adlandırılan kısa vadeli ve pahalı bir borçlanma yöntemine başvurulmuş ekonominin ithalat hacmi sürdürülmeye çalışılmıştır. Dış ticaret arttıkça dış borçlanma düzeyi de artmış, dış borçlardaki artış 1975-76 ve 1976-78 dönemlerinde sırasıyla % 412 ve % 312 gibi yüksek oranlarında artmıştır.

II.2. İthal İkameci Sanayileşme Stratejisinde İmalat Sanayiine İlişkin Seçilmiş Göstergelerin Gelişimi:1963-79

Bu alt bölümde imalat sanayiine ilişkin seçilmiş (yapısal) parametrelerin 1963-1979 dönemine ilişkin olarak, göstermiş olduğu performanslar ele alınıp analiz edilecektir. Bunun için Tablo 1 ve Tablo 2’de gösterilen verilerden yararlanıyoruz. Tablo 1 imalat sanayiine ilişkin parametrelerin yıllık seyrini gösterirken, Tablo 2 imalat sanayiine ilişkin seçilmiş parametreler yanında, bazı makro-ekonomik parametrelerin gelişimini ortalamalar cinsinden göstermektedir.

İmalat sanayiinde ücretlerin arttığı durumda, döviz kuru ve faiz oranlarının düşük tutulması, genel olarak ücret dışı maliyetlerin düşmesi kârlılığın korunmasını sağlayan faktörlerdir. Gerek İthal ikameci birikim modelinde ve gerekse de ihracata dayalı modelde ,verimlilik artışlarının görece düşük kaldığı koşullarda, kârların yüksek kalmasını sağlayan düzenlemelere yaygın olarak başvurulmuştur. Tablo 1’ de reel ücret endeksi ile ücret dışı maliyetlerin katma değer içerisindeki payını gösteren (C/VA) oranı arasında ters bir ilişki gözlenmektedir. Başka bir ifadeyle, bu dönemde hızlı ücret artışlarının kaynaklarından biri de girdi maliyetlerinin düşük gerçekleşmesidir. 1963-76(9) döneminde, İthal ikameci birikim modelinde, normal yıllarda ,devletin sermayenin kârlılığını garanti eden düzenlemeleri devam ettiği sürece, görece fiyatların tarımın lehine gelişmesi ve ücretlerin artması bir sorun yaratmamıştır. Ancak, birikim modelinin krize girdiği 1970’li yılların sonlarına doğru, daha önce belli sınırlar içerisinde emek lehine tolere edilen bölüşüm ilişkisi, krizin başlamasıyla birlikte tolerans sınırlarını aşmış, bölüşüm çatışması tüm çıplaklığı ile ortaya çıkarmıştır.

Tablo 1: İthal İkameci Sanayileşme Döneminde İmalat Sanayine İlişkin Seçilmiş Parametrelerin Gelişimi (1963-1979) (%)

	Mark-up	W/VA	C/VA	W(gnp)	W(Tefe)	gr(W)(a)	APL	gr(APL)(b)	gr(emp)	emp	gr(VA)	b-a
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1963	30,3	31,3	100,0	100,0	100,0	2,5	100,0	0,1	-7,8	100,0	-7,7	-2,4
1964	31,5	31,6	94,8	105,0	106,4	5,0	103,9	3,9	14,1	114,1	18,5	-1,1
1965	40,0	28,2	77,4	115,1	112,6	9,6	127,9	23,0	6,2	121,1	30,7	13,4
1966	38,8	28,0	80,4	117,7	116,8	2,3	131,5	2,8	6,8	129,4	9,8	0,6
1967	45,0	25,5	71,4	123,3	121,2	4,8	150,9	14,8	7,7	139,3	23,6	10,1
1968	47,2	25,2	68,0	129,0	127,7	4,6	159,9	5,9	6,1	147,7	12,4	1,4
1969	46,7	25,2	68,9	129,3	128,1	0,3	160,7	0,5	2,8	151,9	3,3	0,2
1970	49,5	25,9	63,2	144,0	144,9	11,3	173,9	8,2	11,0	168,6	20,1	-3,1
1971	49,9	25,5	63,2	154,6	157,5	7,4	189,9	9,2	3,0	173,7	12,5	1,8
1972	47,7	24,1	69,0	150,0	142,8	-2,9	194,9	2,6	10,6	192,1	13,5	5,6
1973	36,8	28,2	85,1	149,3	142,9	-0,5	165,5	-15,1	7,7	207,0	-8,5	-14,6
1974	36,2	27,7	87,7	146,7	141,0	-1,8	165,8	0,2	8,5	224,6	8,7	2,0
1975	33,9	30,0	90,1	163,9	173,4	11,7	170,7	2,9	1,1	227,0	4,0	-8,8
1976	33,2	34,3	83,7	210,2	221,9	28,3	191,8	12,4	2,6	232,8	15,3	-15,9
1977	31,5	37,1	83,0	228,0	240,4	8,4	192,3	0,3	9,6	255,1	9,9	-8,2
1978	34,5	36,1	76,2	231,4	234,7	1,5	200,7	4,3	0,6	256,8	5,0	2,8
1979	31,0	38,3	81,9	209,1	227,3	-9,6	170,9	-14,8	1,3	260,2	-13,7	-5,2

Kaynak ve Notlar: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-2002'den hareketle kendi hesaplamalarımız. 1.sütun Mark-up oranlarını (görelî kâr marjlarını) göstermekte olup, ana metin içerisinde açıklaması yapılmaktadır. 2.sütun ücret paylarını, 3.sütun ücret dışı maliyetlerin katma değer içerisindeki payını, 4.sütun GSMH deflatörüne göre hesaplanan reel ücret endeksini, 5.sütun Tefe'e göre hesaplanan reel ücret endeksini, 6.sütun milli gelir deflatörü ile indirgenen reel ücretlerin bir önceki yıla öre artış hızını, 7.sütun işgücünün kısmi verimlilik endeksini, 8.sütun kısmi verimlilik artış hızını, 9.sütun istihdam artış hızını, 10.sütun istihdam endeksini, 11.sütun katma değer artış hızını ve 12.sütun ise verimlilik ve reel ücret (gnp def.göre) artış hızları arasındaki farkı göstermektedir. 5.sütun dışındaki nominal değişkenler GSMH deflatörü kullanılarak indirgenmiştir.5.sütun değerleri (1963=100 bazlı tefe) kullanılarak indirgenmiştir.

Tablo 2: İmalat Sanayiinde Seçilmiş Parametrelerin ve Makro-Ekonomik Büyüklüklerin İthal İkameci Sanayileşme Stratejisinde, Alt Dönemler İtibariyle Dağılımı (Ortalamalar Cinsinden) (%)

	Mark-up	W/VA	gr(W)(a)	gr(APL)(b)	b-a	gr(emp)	gr(VA)	gr(gnp,pc)	gr(gnp)	gr(ind.)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1963-1976	40,5	27,9	5,9	5,1	-0,8	5,7	9,3	3,7	6,3	9,7
1963-70	41,1	27,6	5,1	7,4	2,4	5,9	13,8	3,4	6,1	9,8
1971-76	39,6	28,3	7,0	2,0	-5,0	5,6	7,6	4,0	6,6	9,4
1977-79	32,3	37,2	0,1	-3,4	-3,5	3,8	0,4	-0,8	1,2	1,6

Kaynak ve Notlar: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-2002'den hareketle kendi hesaplamalarımız 1.sütun mark-up oranlarını, 2.sütun ücret paylarını, 3.sütun reel ücret büyüme hızını, 4.sütun kısmi verimlilik büyüme hızını, 5.sütun verimlilik artış hızı ile reel ücret artış hızları arasındaki farkı, 6.sütun istihdam büyüme hızını, 7.sütun katma değer büyüme hızını, 8.sütun 1987 fiyatlarıyla kişi başına GSMH artış hızını, 9.sütun GSMH büyüme hızını ve 10.sütun ise sanayi sektörünün büyüme hızını göstermektedir.

Tablo 1 ve Tablo 2 verileri incelendiğinde, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin “sürdürülebilir” olmasını sağlayan dinamikler rahatlıkla izlenebilmektedir: Kriz öncesi döneme kadar mark-up, ücret payı (W/VA) ve verimlilik arasındaki uzlaşma (endekslleme), krizle birlikte sürdürülemez çökmüştür. Buna göre, kriz öncesi 1963-1976 döneminde mark-up oranları ortalama %40,5; ücret payı %27,9 düzeyinde gerçekleşirken, reel ücretler milli gelir zimni deflatörü ile indirgenmiş

değerlere göre yıllık ortalama %5,9 artmıştır. Aynı dönemde verimlilik ortalama yıllık %5,1 artarken reel ücret artışlarının gerisinde kalmıştır. 1977-79 kriz döneminde mark-up oranları ve verimlilik düzeyi önemli ölçüde gerilerken, ücret payının artıyor olması ithal ikameci birikim modelinin “sürdürülebilir” olmasını sağlayan dinamiğin artık işlemez olduğunun kanıtıdır.

İthal ikameci birikim modelinde ele aldığımız parametrelerin gelişimi kısaca şöyle özetlenebilir: İthal ikameci dönemde istihdam ortalama yıllık %5,7 artarken, katma değer yıllık ortalama %9,3 gibi son derece önemli bir gelişme göstermiştir. 1963-76 ithal ikameci dönemde kişi başına milli gelir ortalama artış hızının imalat sanayi reel ücret artış hızının gerisinde kaldığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle, bu dönemde imalat sanayiinde çalışanların gelir düzeyi ekonominin ortalama gelir düzeyinde daha hızlı artış göstermiştir.

1963-76 döneminin “parlak” gelişmelerden biri de, sanayiinin %9,7’e ulaşan ortalama büyüme hızında görülmektedir. Bu yüksek büyüme hızı esas olarak ithal ikameci sanayileşme stratejisi döneminde, tüm açmazlara rağmen, sanayiinin göstermiş olduğu gelişmeyi açıkça ortaya koymaktadır.

1963-1976 ithal ikameci sanayileşme stratejisi gelişme özellikleri nedeniyle alt-dönemler (1963-1970; 1971-76; 1977-79) çerçevesinde analiz edildiğinde, ana eğilimler olarak şu gözlemleri yapabileceğimizi sanıyorum: 1963-1970 döneminde ortalama mark-up oranları ithal ikameci dönem ortalamasının üzerinde gerçekleşirken, ücret payının ve reel ücretlerin sınırlı da olsa düştüğü bir alt dönem olmuştur. 1963-70 alt dönemi ortalama verimlilik düzeyi açısından tüm alt dönemler arasında en hızlı geliştiği dönem olarak dikkat çekmektedir. İthal ikameci sanayileşme stratejisinin bu ilk döneminde üretim henüz sorunlarla/darboğazlarla karşılaşmadan yürütülmektedir. 1963-1970 alt dönemi ücret payının görece olarak düştüğü, mark-up’ların arttığı, verimlilik artış hızının ücret artış hızından ortalama olarak daha yüksek gerçekleştiği, bu anlamda bölüşüm ilişkilerinin üretim faktörlerinden sermayenin lehine geliştiği bir alt dönem olmuştur.

Bu alt döneme ilişkin makro-ekonomik göstergeler incelendiğinde, üretimin ortalama %13,8 artış göstererek 1963-1976 dönemi ortalamasının üzerinde bir performansa

ulaştığı görülmektedir. Sanayide ortalama büyüme hızı ise ithal ikameci dönemin ortalamasına yakın bir değere ulaşmıştır.

1971-1976 alt dönemi 1963-1970 alt döneminden bir çok parametre açısından önemli ölçüde farklılaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde (stratejinin ikinci aşamasında) kâr oranlarının (mark-up oranlarının), gerek 1963-70 alt dönemine göre ve gerekse de 1963-76 dönem ortalamasına göre düştüğü, buna karşın ücret payında ve reel ücretlerde artışların gerçekleştiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu alt dönemde reel ücretlerdeki artışla verimlilik düzeyindeki artış arasındaki farkı gösteren (b-a) katsayısı önemli ölçüde ücretlilerin lehine gelişmiştir.

1977-79 alt dönemi (kriz yılları) incelendiğinde, 1963-76 döneminde kârlar, ücretler ve verimlilik arasında gerçekleşen hassas dengenin bozulduğu (endekslemenin artık sürdürülemeyeceği) esas olarak ithal ikameci sanayileşme stratejisinin bu “hassas” dengelerin bozulması sonucunda sona erdiğini göstermektedir. Daha somut olarak ifade edecek olursak, 1977-79 alt döneminde kârlar (mark-up oranları) ve verimlilik önemli ölçüde gerilemesine rağmen ücret payının artıyor olması yukarıda ifade ettiğimiz o hassas dengenin artık sürdürülemeyeceğini göstermiştir.

Krizin etkileri diğer makro-ekonomik parametrelerde de izlenmektedir. Üretimin ortalama artış hızı 1977-79 döneminde %0,4'e gerilerken, kişi başına milli gelir artış hızı eksi %0,08'e düşmüştür. Ekonominin ortalama büyüme hızı ise %1,2 gibi son derece düşük bir oranda gerçekleşmiştir. İthal ikameci dönemde yaşanan esas olarak bir sanayileşme krizidir. 1977-79 döneminde sanayiinin ortalama %1,6'lık büyüme hızı bunun en temel kanıtıdır.

III. İHRACATA DAYALI BÜYÜME MODELİ

Türkiye ekonomisinde 1970'li yılların sonuna gelindiğinde ithal ikamesi birikim modeli krizle sonuçlanırken, gelişmiş ülkelerde ise 1945 sonrası dönemde yaşanan hızlı ve tempolu büyüme dönemi (altın çağ), 1970'li yılların ortalarında sona ermiştir. Dünya ekonomisinde 1970'li yılların ortasından itibaren ortaya çıkan krize karşı 1980'li yılların başından itibaren “yeniden yapılanma” politikaları uygulanmaya konmuştur¹⁶. Yeniden yapılanma politikaları kamu harcamalarının kısılması, işgücü piyasalarında de-regülasyon ve özelleştirme gibi araçlarla uygulamaya aktarılırken, İkinci dünya savaşı sonrası dönemden 1970'li yılların ortasına kadar süren ve çalışanlar ile işverenler arasında, Fordist/Keynesçi uzmanlaşma temelinde “altın çağ” boyunca kurulan ittifakın ilgası ile sonuçlanmıştır.

Krizle birlikte, Türkiye ekonomisinde 24 Ocak İstikrar Programı ile gündeme gelen IMF denetimindeki istikrar programının temel amacı, ekonominin dışa açılması yanında uzun dönemde dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi öngörmüş ve kalkınma paradigmasında önemli bir değişimi hedeflemiştir. Bu anlamda uygulanan istikrar programı, kısa dönemli istikrar programlarının ötesinde uluslararası işbölümü çerçevesinde dışa açılmayı hedeflemiştir. Bunun için ekonominin dışa açılması yönünde yeniden yapılanma için, uluslararası ticaret ve ihracat aleyhine sapsmış olan görece fiyatlarda gerekli rekabetçi düzenlemeler yapılarak, ihracata dayalı bir yapısal değişikliğe gidilmiştir (Boratav ve Türkcan, 1993:18). İstikrar programını Dünya Bankası'nın geliştirdiği ve gelişmekte olan ülkelerin dış açıklarının finansmanı ve dışa açılma sürecinde yeni finansman olanaklarının sağlanmasına yönelik “yapısal uyum programları” izlemiştir.

¹⁶ Keynesgil paradigma, “otuz zafer yılı” boyunca kaynak tahsisine ilişkin müdahaleleri statik ve dinamik etkinlik çerçevesinde ele almış, piyasa mekanizmasının kaynak tahsisini etkin gerçekleştirmediği, piyasa başarısızlıkları- market failure (dışsal ekonomiler, kamusal mallar, eksik veya çalışmayan piyasalar vs) durumunda statik etkinliği sağlamak için müdahaleyi öngörmüştür. Keynesgil paradigmadaki dinamik etkinlik ise, yapısal değişim, sanayileşme, teknolojik gelişme amaçlarını sağlamak için başvurulan müdahaleleri içermiştir. Türkiye ekonomisinde 1980 öncesi yıllarda statik etkinlik fazla önemli olmamış, daha ağırlıklı olarak dinamik etkinlik öne çıkmıştır (Türel, 1988:149). Oysa “Keynes’çiliğin “Altın Çağı”ndan Monetarizmin Kurşuni Çağına Geçerken (Boratav,1990)”, dinamik etkinlik cari olmaktan çıkmış, bunun yerine “hükümet başarısızlıkları”, ve “Yapısal Uyum” gibi yeni kavramlar ikame olmuştur. İktisat kuramı ise Mises, Hayek ve Friedman gibi neoliberal iktisatçılardan beslenen, “Makro İktisadın Mikro Temelleri”, “Rasyonel Beklentiler” gibi neoklasik öznel iktisadın hegemonik denetimine girmiştir.

24 Ocak istikrar programının uygulanması ile birlikte % 48'a ulaşan büyük çaplı devalüasyonu sürekli günlük kur ayarlamaları izlemiştir. Ekonominin rekabet gücünü artırmak için devalüasyon yanında yoğun teşviklerle görece fiyatlar ihracatı kârlı hale getirecek şekilde düzenlenmiştir. Bu dönemde gerçekleşen ihracat artışlarının arkasında, düşük ücret (düşük iç talep), yerli paranın değer kaybetmesi (devalüasyon), ihracata yönelik yoğun teşvikler ve ithal ikameci dönemde yaratılan kapasitelerin devreye sokulması gibi bir dizi araç kullanılmıştır. Tıpkı ithal ikameci, müdahaleci dönemde olduğu gibi, dışa açık ekonomide de, tüm "serbest piyasa" söylemine karşın devletin ekonomiye müdahalesi yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler kısaca şöyle özetlenebilir: Vergi gelirlerinin merkezi çalışanlara kaydırılırken, sermaye birikimini desteklemek amacıyla, işletmelere önemli vergi kolaylıkları (kurumlar vergisinin düşürülmesi ve istisnaların artırılması) sağlanmıştır. Diğer yandan kamu harcamaları arasında sosyal içerikli olanlar (eğitim, sağlık, konut vb) büyük ölçüde kısılmıştır. Devlet yeni birikim modelinin işlerliği için ayrıca temel ve hizmet üreten kamu kuruluşlarının (KİT'ler) uyguladığı fiyat politikalarına, endüstriyel ilişkilere, tarımsal fiyatlara, faiz ve döviz kuruna yönelik müdahalelerle bölüşüm ve kaynak tahsis sürecini tanzim etmede önemli roller üstlenmiştir.

24 Ocak kararlarıyla oluşturulan istikrar programının temelinde, klasik IMF kaynaklı istikrar politikalarıyla uyumlu olarak dengesizliğin ve enflasyonun asıl kaynağının yurt içi talep olduğu kabulü yattığından, stabilizasyon önlemleri kamu harcamalarının ve iç talebin kısılması önlemleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu önlemler doğası gereği üretim, tüketim, bölüşüm ilişkileri üzerinde önemli sonuçlar doğurmuş, istikrar politikalarının uygulanması ile birlikte ücretli kesimden ücret dışı kesimlere kaynak aktarımı gerçekleştirilerek, sermaye birikiminin desteklenmesi hedeflenmiştir. Yurt içi talebin kısılması ve tarımdan sanayiye kaynak akışını hızlandırmak için ise destekleme alımlarının azaltılması, tarım fiyatlarının düşük tutulması gibi bir dizi araç kullanılarak iç ticaret hadleri tarımın aleyhine gelişmiştir.

Dış ticareti artırmak ve ödemeler dengesi açığını azaltmak için kur politikalarında önemli düzeyde yararlanılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak TL'de %48 oranında yapılan devalüasyonla başlatılan esnek kur rejimi, daha sonra yurt içi ve yurt dışı enflasyon hızları da göz önüne alınarak, kayan kur (crewing- peg) şeklinde devam etmiştir. Bu şekilde ithal ikameci dönemde uygulanan çoklu kur uygulamasına da son verilmiştir.

Devalüasyonun esas amacı TL'sini dış piyasalarda gerçek değerine kavuşturmak yanında, devalüe edilen TL sayesinde, iç talep kısılarak dış talep teşvik edilmek istenmiştir. Böylelikle yurt içi talebin ticarete konu mallardan ticarete konu olmayan mallara kayması da hedeflenerek ihracatın artışı sağlanmıştır.

Türkiye ekonomisi henüz ithal ikamesi birikim rejiminde yatırım mallarının üretimi aşamasına geçmeden, model krizle sonuçlanmış, ekonomi bir anlamda hazırlıksız olarak, uluslararası ekonomi ile 1980'lerde dünya ekonomisi ile farklı bir tarzda eklemlenmiştir. İhracata dayalı büyüme modeli olarak anılan 1980-88 döneminde ücretlerin maliyet etkisi öne çıkmış, ekonomi, düşük ücretlere dayalı uluslararası rekabet gücü yoluyla dünya ekonomisine entegre olmuştur. Sanayileşme açısından 1930'lu yıllarda "devlet" öncülüğünde, 1960'lı ve 1970'li yıllarda ise özel sektör kanalıyla azımsanmayacak bir birikim edilmesine rağmen, sanayinin mevcut teknolojik düzeyi dışa bağımlı ve ortalama olarak düşük kalmıştır. Dışa açılma, tedricen ve önceden tüm bileşenleri ile tanımlanmış bir sanayileşme stratejisi ekseninde gerçekleştirilebilseydi, ekonominin düşük ücret ve yoğun teşviklerle katlanmak zorunda kaldığı maliyetler daha az olabilirdi¹⁷. Başka bir ifadeyle, ekonomi yapısal bir dönüşüm gerçekleştirilmeden sadece görelî fiyat değişmelerine dayanarak dışa açılmış, ancak iç pazarın doyuma ulaşması ve ithal ikamesinin sürdürülebilirliği önünde önemli bir kısıt olarak beliren döviz temini gibi bir dizi parametre bu tür bir seçeneği iç ve dış dinamiklerin de (güç ilişkilerinin) etkisiyle seçenek olarak gündeme getirmemiştir. Teknolojik gelişmenin öncelediği verimlilik artışlarına dayalı bir rekabet gücü gündemde olmayınca en kolay yola başvurulmuştur: Tarımın görelî fiyatları dramatik ölçülerde düşürülürken, yüksek enflasyon koşullarında reel ücretlerin düşürülmesi sağlanmıştır. Başka bir şekilde ifade edilirse, dışa açılmanın maliyetini büyük ölçüde tarım ve ücretliler göğüslemiştir. Bu gelişme ücret geliri elde edenlerin

¹⁷ Örneğin, G.Kore, Kore Savaşı'ndan (1950-53) sonra, 1956-57'den başlayarak sistemli bir ithal ikamesi uygulamaya başlamış; hızlı sanayi birikiminin ihtiyaç duyacağı döviz temini için belli sektörlerde ihracatı geliştirmek için örgütlenme, altyapı, mali kaynak gibi temel sorunları çözmeye yoluna gitmiştir (Sönmez, 1999). Tayvan'da 1958-62 döneminde yapılan reformlar neoklasik analizin korumacılığın kaldırılması yaklaşımından oldukça farklıdır. Kore'de olduğu gibi ithalatın liberalizasyonu esas olarak ihracat girdileri için sınırlandırılmıştır. Başka bir ifadeyle Tayvan koruma sistemini korumuş, sürdürülebilir bir ithal ikamesi için ihracatı desteklemiştir (Wade, 1990:125). Daha genel olarak G.Doğu Asya ülkelerinin kalkınmasında, neo-klasik iddia ettiği yaklaşımın aksine, bu ülkelerin kalkınmasında, kaynak tahsisinde devlet kontrolü ve kamunun yönlendiriciliği etkili olmuştur. Hükümetler (özellikle G.Kore ve Tayvan'da) teşvikleri, "karşılık ilkesi" doğrultusunda her büyük firmanın (Chaebol'un) göstermiş olduğu performansa göre dağıtım ilkesini benimsemiştir (Amsden, 1990). G.Kore başta olmak üzere G.Doğu Asya Ülkelerinin kalkınmasında devletin rolü için bkz. Alam (1989); Kumar (1999); Johnson (1987); Weiss&Hobson (1999); Whitly (1992); Zeile (1989).

tüketim talebinin daralmasına neden olurken, reel ücretlerin düşmesi ve artan kârlar yatırımları öncelememiştir¹⁸. Türkiye imalat sanayiinde dışa açılmayla birlikte artan mark-up oranlarına rağmen birikim oranları düşük kalmıştır. Yatırımların kâr oranlarına kayıtsızlığı sanayide atıl kapasite ile ilgilidir. 1980'li yıllarda uygulamaya konan model ücretlerin azalmasına rağmen yatırımlarda ve istihdamda önemli gelişmeler sağlanamamış, buna karşın düşen ücretler iç talebi daraltırken, ihracat artışları ise yeni yatırımlarla (dolayısıyla içerilmiş teknolojik gelişme yoluyla) desteklenmeyerek iç talepteki daralma telafi edilememiştir.

III.1.İhracata Dayalı Büyüme Modelinde İmalat Sanayiinde Seçilmiş Göstergelerin Analizi: 1980-88 Dönemi

Türkiye imalat sanayiinde ücretler dışında maliyetlere yansıyan en önemli girdi reel döviz kurudur. Özellikle girdi açısından dışa bağımlı sektörlerde bu durum daha belirgindir. Ücretlerle dövizin maliyeti arasında bir trade-off söz konusudur. 1980 öncesi ve 1989 sonrasında “değerli kur” politikası ile yüksek ücretler arasında(değerli kur ile girdi maliyetleri düşerken, ücretler artışları mümkün olmaktadır) 1980 ile 1989 arasında ise düşük ücretlerle devalüasyon arasında bir **trade-off** dan söz edilebilir (Kepenek& Yentürk, 2001:372). 1989 yılında 32 sayılı karar ile birlikte gerçekleştirilen serbestleştirme sonucunda, sıcak para girişleri hızlanmış, TL değer kazanırken ithalat ucuzlamış, girdi maliyetleri düşmüştür. 1989-1993 döneminde hızlı ücret artışlarına karşın girdi maliyetleri düşmüş, mark-up oranları artmıştır.

Dışa açılmanın, “ihracata dayalı büyüme” evresinde (1980-88), imalat sanayiinin seçilmiş göstergeler ekseninde göstermiş olduğu performanslar Tablo 3'de gösterilmiştir.

¹⁸ Neo-klasik öznal yaklaşıma göre, bölüşümün sermaye lehine yeniden dağıtımı ve ücret paylarındaki düşüş sermaye birikim oranını artıracaktır. Bu yaklaşım ücretlerin maliyet etkisini öne çıkarmakta, efektif talebin temel unsurlardan birinin ücretler olduğunu dışlamaktadır. Bu boşluğu Keynesgil iktisat doldurmuş, ücretlerin maliyet ve talep etkisine dikkat çekmiştir. Örneğin, post-Keynesgil Bhaduri ve Marglin (1990)'ın yaklaşımına göre yatırımlar üzerinde kâr maksimizasyonundan ziyade efektif talep etkili olmaktadır. Yaklaşıma göre ücret paylarının gerilemesi kâr paylarını artırır, fakat yatırımların artması şu koşula bağlıdır: Aratan kâr payının yatırımlarda yaratacağı artışın, ücret paylarının azalmasıyla ortaya çıkan tüketim azalışından daha yüksek oranda gerçekleşmesi gerekir(kâr çekişli rejim/profit led regime). Başka bir ifadeyle, gelir dağılımının kârlar lehine değişmesinin yatırımlar üzerindeki pozitif etkisi, iç tüketimin azalmasının yaratacağı talep etkisinden daha büyükse büyüme kar-çekişli olacaktır. Ücretlerin azalmasıyla ortaya çıkacak talep azalışı kârlılığın yaratacağı yatırım artışından daha yüksekse toplam üretim azalacaktır (ücret çekişli rejim/wage led regime).

Tablo 3:İhracata Dayalı Büyüme Modelinde İmalat Sanayine İlişkin Seçilmiş Parametrelerin Gelişimi (1980-1988) (%)

	Mark-Up	W/VA	C/VA	W(gnp)	W(Tefe)	gr(W)(a)	APL	gr(APL)(b)	emp	gr(emp)	gr(VA)	b-a
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1980	34,3	30,7	110,7	82,9	78,6	-17,1	100,1	0,1	101,8	1,8	2,0	17,2
1981	37,5	27,1	107,9	82,5	82,6	-0,5	113,0	12,9	103,3	1,4	14,5	13,4
1982	37,1	25,1	114,0	80,0	82,0	-3,0	118,1	4,5	107,2	3,8	8,4	7,5
1983	34,5	24,8	124,4	78,9	78,0	-1,4	117,8	-0,3	111,6	4,1	3,9	1,1
1984	31,1	23,5	143,7	69,8	67,4	-11,5	110,2	-6,4	115,3	3,3	-3,3	5,1
1985	33,4	21,2	138,7	63,0	66,5	-9,8	110,0	-0,2	120,1	4,2	4,0	9,6
1986	47,2	16,1	104,5	60,6	68,5	-3,8	139,8	27,1	122,2	1,7	29,3	30,8
1987	40,2	17,3	121,5	67,6	73,3	11,5	144,8	3,6	126,0	3,1	6,8	-7,9
1988	45,8	15,4	109,2	65,2	70,9	-3,4	156,8	8,3	130,6	3,7	12,3	11,7

Kaynak ve Notlar: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-2002'den hareketle kendi hesaplamamız 1.sütun mark-up oranlarını, 2.sütun ücret payını, 3.sütun ücret dışı maliyetlerin katma değer içerisindeki payını, 4.sütun GSMH zimni fiyat deflatörüne göre indirgenmiş reel ücret endeksini, 5.sütun Tefe göre indirgenmiş reel ücret endeksini, 6.sütun gnp deflatörüne göre indirgenmiş reel ücret artış hızlarını, 7.sütun kısmi verimlilik endeksini, 8.sütun verimlilik artış hızını, 9.sütun istihdam endeksini, 10.sütun istihdam artış hızını, 11.sütun katma değer artış hızını ve 12.sütun ise reel verimlilik artış hızları ile reel ücret hızları arasındaki farkı göstermektedir. 3-12 arası sütun endeks değerleri 1978-79 ortalaması=100 baz kabul edilerek, artış hızları ise 1978-79 ortalamasına göre hesaplanmıştır.

1980-88 döneminde İmalat sanayiine ilişkin veriler incelendiğinde, mark-up oranlarının 1980-88 dönemi boyunca önemli ölçüde arttığı, buna karşın ücret payının ve reel ücretlerin dramatik düzeylerde gerilediği bir dönem olmuştur. Dönem boyunca verimlilik artış hızları ile reel ücret artış hızları birlikte değerlendirildiğinde, 1987 yılı dışında tüm yıllarda reel ücret artış hızlarının verimlilik artış hızlarının gerisinde kaldığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle dönem boyunca, bölüşüm ilişkisi üretim faktörlerinden sermayenin lehine gelişmiştir.

Dönem boyunca reel ücretlerde gözlenen düşüşe karşın istihdamın artış hızının sınırlı kaldığı, ilerleyen satırlarda da göstereceğim gibi, sabit sermaye yatırımlarında da önemli gelişmelerin yaşanmadığı bir dönem olmuştur. Başka bir ifadeyle, yüksek reel ücretleri istihdamın önündeki en temel engel olarak gören neo-klasik yaklaşım, 1980-88 arası istihdam reel ücret ilişkisi gelişmeler göz önüne alındığında mesnetsiz kalmaktadır.

III.2. Makro Ekonomik Gelişmeler:1980-88 Dönemi

Bu alt bölümde, Türkiye ekonomisinde ihracata dayalı büyüme evresine ilişkin seçilmiş makro-ekonomik parametrelerin gelişimi ele alınıp analiz edilecektir. Bunun için Tablo 4' de gösterilen seçilmiş göstergelerden yararlanıyoruz.

Tablo 4:Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler(1980-1988)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
GSMH(%)	-2,8	4,8	3,1	4,2	7,1	4,3	6,8	9,8	1,5
Enflasyon (Tüfe)	110,2	33,9	21,9	31,4	48,4	44,9	34,6	38,9	73,7
Enflasyon (Tefe)	107,2	35,5	26,5	29,7	49,5	41,6	27,9	36,8	64,6
Faktör G.(%)									
Tarım	25,1	22,9	21,2	20,1	20	18,4	19,9	18,2	17,6
Ücret	25,1	24,9	23,6	22,6	20,4	20,4	23,4	26,8	24,3
Kar+Faiz	47,3	42,4	52,8	55,1	57,1	58,5	55	53,1	56,3
İhracat(Milyon Dolar)	2910	4703	5746	5728	7134	7958	7457	10190	11662
İthalat(Milyon Dolar)	7909	8933	8843	9235	10757	11343	11105	14158	14335
İhracat/GSMH(%)	4,01	6,9	8,9	9,5	12,2	12,1	9,9	11,8	13,2
İhracat/İthalat(%)	38,7	55,0	69,0	66,4	71,5	73,5	71,1	76,2	87,0
İthalat/GSMH(%)	10,35	12,57	12,95	14,29	17,03	16,50	13,95	15,49	15,18
T.Faiz Ö./T.Vergi Gelirleri(%)	4,1	6,3	6,7	10,9	18,6	17,6	22,3	25,0	35,0
Faiz Ödemeleri/GSMH(%)	0,6	0,9	0,8	1,5	2,0	1,9	2,6	3,0	3,9
Faiz Ödemeleri/Konsolide B.G	2,9	5,0	5,5	8,1	11,6	12,7	16,3	17,8	23,7
Cari İ.A./GSMH(%)	-4,9	-2,7	-1,5	-3,1	-2,4	-1,5	-1,9	-0,9	1,8
Dış Borç/GSMH(%)	22,2	21,7	25,2	31,8	35	38,1	42,7	46,8	45
İç Borç Yükü/GSMH	13,6	12,4	12,6	22,8	20,9	19,7	20,5	22,9	22
Bütçe Açığı/GSMH(%)	3,1	1,6	1,5	2,3	4,4	2,2	2,8	3,5	3,1
KKBG/GSMH	8,8	4	3,5	4,9	5,4	3,6	3,7	6,1	4,8
Kamu SSY(%) (Cari Fiy.)									
İmalat	26,3	21,9	18,9	15,8	14	12,6	9,8	6,5	5,9
Enerji	21,3	22,1	24,7	25,4	24	22	24,3	22,9	26,9
Ulaştırma	20,8	19,7	21,3	23,5	25	28	29,3	33,9	29,7
Tarım	7,9	10,2	10,3	9,8	9,6	7,0	6,8	8,7	9,1
Özel SSY(%) (Cari Fiy.)									
İmalat	30	34,1	33,6	32,9	32,9	31,9	31,8	25,2	21,4
Ulaştırma	9,7	15,3	16,2	16,9	17,2	17	13,8	11,8	9,1
Konut	44,7	30,1	29,5	29,2	30	32,3	37	45,7	53,3
Tarım	7,4	10,8	11,2	11,4	10,1	7,7	5,7	5,6	4,3
Birikim Oranları(%) (1987 Sab F.)									
Kamu/GSMH	9,7	11,2	10,3	10,4	10,1	11,6	10,8	10,3	8,1
Özel/GSMH	9,6	7,9	7,3	7,9	9,4	9,8	12,4	14,4	16
Toplam	19,3	19,1	17,6	18,3	19,5	21,4	23,2	24,6	24

Kaynak:TCMB, DİE, DPT verilerinden hareketle hesaplanmıştır. Faktör gelirleri 1980-95 yılları için Öz mucur (1996) ve 1996-98 dönemi için ise Türk-İş (1999)'e ait.

24 Ocak 1980 İstikrar kararları daha önce belirtildiği gibi kısa dönemli istikrar önlemlerinin dışında, orta ve uzun dönemde ekonomide yapısal dönüşümleri de kapsamış, giderek de kalkınma paradigmasının dönüşümünü hedeflemiştir. 24 Ocak kararlarıyla kısa dönemde esas hedef ihracatı artırmak olarak belirlendiğinden, bunun için tüketim talebinin kısılması, kamu kesimi açığının kapatılması, ihracatın teşvik edilmesi ve enflasyonun mali yapıda çıkardığı bozuklukları gidermek olarak belirlenmiştir. Bu amaçları gerçekleştirmek için ortodoks nitelikli talep daraltıcı özellikle şu araçlar kullanmıştır: Yurt içi talebin kontrol altına alınması ve fiyat artışları sonucu satın alma gücünün düşürülerek enflasyonun azalmasını sağlayacak sıkı para ve maliye politikası, faizlerin serbest bırakılması, başta KİT ürünlerinin fiyat kontrolleri olmak üzere tüm fiyat kontrollerinin kaldırılması, enflasyonist koşullar altında reel ücretlerin ve maaşların düşürülmesi, tarımdan sanayiye kaynak aktarımını gerçekleştirmek için sübvansiyonların kaldırılması, düşük taban fiyatı uygulaması, döviz kurunun günlük mini devalüasyonlar şeklinde ayarlanması, çoklu kur sistemine son verilmesi gibi bir dizi aracı kapsamıştır (Kepenek ve Yentürk, 2000:193-207).

1980-88 dönemi iktisat politikalarının gelişme eğilimleri göz önüne alınarak, 1980-83 ve 1984-88 alt dönemleri altında incelenebilir. 1980-83 dönemine ilişkin makro-ekonomik gelişmeler incelendiğinde, istikrar önlemlerinin büyük ölçüde hedefine ulaştığı görülmektedir. Tablo 4' de genel olarak 1980-88 dönemine ilişkin makro-ekonomik gelişmeler gösterilmiştir. Ancak dönemi bir bütün olarak incelemekten ziyade, 1980-83 ve 1984-1988 alt dönemleri altında incelemek daha anlamlı gözükmektedir. Böylelikle istikrar önlemlerinin sonuçları ile yapısal uyum sonuçlarının etkilerini de gözlemlene imkanına sahip olabileceğiz.

III.2.1. 1980-1983 Alt Dönemi

Tablo 4'de gösterilen parametrelerden bölüşüme ilişkin veriler incelendiğinde, bölüşüm ilişkisinin 1980-83 döneminde özellikle kâr+faiz faktör gelirleri lehine önemli ölçüde açıldığı görülmektedir. Buna göre 1980 yılında faiz+kâr kategorisi kapsamında gelir elde edenlerin toplam faktör gelirleri içerisindeki payı % 47,3 iken, bu oran 1983 yılında %52,8'e yükselmiştir. Aynı dönemde tarım ve ücret geliri elde edenlerin payında da düşüş gerçekleşmiştir. Tarımın yurt içi faktör gelirleri içerisindeki payı

%25,1'den %20,1'e gerilerken, ücretlerin toplam faktör gelirleri içerisindeki payı %25,1'den %22,6'a gerilemiştir. İmalat sanayiinde reel ücretler ise 1978-79=100 düzeyinden 1980'de %78,6'a kadar düşmüştür.

İstikrar programının gelir dağılımına ilişkin uygulama sonuçları göz önüne alındığında büyük ölçüde hedefine ulaşmış, yeni birikim modelinin gerekleri çerçevesinde kâr oranları artmaya başlamış, verimliliği artıracak sabit sermaye yatırımlarına ağırlık verilmiş, ihracata yönelik verilen teşvikler sayesinde ihracat düzeyinde önemli artışlar gerçekleştirilmiştir. İhracat miktarı 1980 yılında 2,9 milyar dolar iken, 1983 yılında 5,7 milyar dolara kadar yükselmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise aynı dönemde % 36,8'den %62'e yükselmiştir. Dış ticaret dengesinde gözlemlenen olumlu gelişme sonucunda cari işlemler açığı da GSMH'nin %4,9'undan %3,1'ne düşmüştür . 1980-83 döneminde enflasyon düzeyinde de önemli sayılabilecek düşüş gerçekleşmiştir. Buna göre, TEFE'ye göre enflasyon oranı 1980'de %107,2 iken, 1983 yılında %29,7'e ve TÜFE'de de ise % 110,2'den %31,4'e gerilemiştir .

İstikrar programının uygulanması sonucunda 1980-83 döneminde kamu kesimi dengelerinin de sağlanmış olduğu izlenmektedir. Buna göre bütçe açığının GSMH içindeki payı 1980'de %3,1 iken, 1983 yılında %2,3 gerilediği, aynı dönemde kamu kesimi borçlanma gereğinin milli gelire oranının %8,8'den %4,9'a düştüğü izlenmektedir . Bu dönemde kamu kesimi borçlanma gereğinin düşmesinde istikrar programının kamu harcamalarında yaptığı kısıntılar (kamu yatırımlarının azaltılması, tarıma sağlanan destek ve sübvansiyonların hızla azaltılması, ücret ve maaşların düşürülmesi vb) etkili olmuştur. Devletin özellikle bu dönemde üretken yatırımlardan çekildiği buna karşın alt-yapı gibi olgunlaşma dönemi uzun ancak ihracat için gerekli alt-yapı yatırımlarına yöneldiği görülmektedir. Kamu sabit sermaye yatırımları içerisinde imalat sanayi sabit sermaye yatırımlarının payı 1980 yılında % 26,3 iken, 1983 yılında %15,8'e gerilemiş, buna karşın ulaştırmanın payı aynı dönemde % 20,8'den %23,5'e ve enerjinin payı ise %21,3'den %25,4'e yükselmiştir . Aynı dönemde özel kesim sabit sermaye yatırımları içerisinde imalat sektörü yatırımlarının payı %30'dan %32,9'a yükselirken, en hızlı artış ulaştırma sektörü sabit sermaye yatırımlarında görülmektedir. 1980 yılı itibariyle özel kesim sabit sermaye yatırımları içerisinde ulaştırma sektörünün payı % 9,7 iken aynı oran 1983 yılında %16,9'a yükselmiştir. Ancak 1980'li yıllarda özel kesim için en kârlı sektörün konut olduğu

izlenmektedir. 1980-83 döneminde konut sektörünün toplam özel kesim sabit sermaye yatırımları içerisindeki payının % 44,7 ile %29,2 arasında değiştiği görülmektedir .

1980-83 döneminde ekonominin bütünü açısından (makine ve teçhizat yatırımları ve bina yatırımlarından oluşan gayri safi sabit sermaye oluşumunun) birikim oranları incelendiğinde, istikrar koşullarında kamu birikim oranının %9,7'den çok az bir artışla %10,4'e ve özel birikim oranının da % 9,6'dan %7,9'a gerilediği görülmektedir. Toplamda ise birikim oranı %19,3'den %18,3'e gerileyerek ekonominin üretim kapasitesi gerilemiştir . Başka bir ifadeyle, ekonomide "istikrar" koşullarında sermaye birikiminin gittikçe durağanlığa itildiği görülmektedir.

Bu dönemde uygulanan sıkı para ve maliye politikaları sonucunda ekonomi görece bir durgunluğa itilmiş, düşen reel ücretlere rağmen işsizlik azalmamış, kamu kesiminin sıkı maliye ve para politikası sonucunda kamu gelirleri düşerken, alt-yapı ve ihracata yönelik teşvikler sürmüş, yapılan devalüasyonlar yurt içi maliyetleri artırırken, yüksek faiz yükü kamu harcamalarının artışına neden olmuştur. Hükümet bu durumun mali sistem üzerinde yarattığı etkileri hafifletmek için, sıkı para politikasını gevşetme yolunu seçmiş ve 1980-82 döneminde para arzı 3 kat artırılmıştır (Kazgan, 1985:410-411).

Özet olarak, bu dönemde istikrar koşulları altında ekonominin soğutulması hedeflenmiş, bunun için mali politikalara ağırlık verilirken, para ve gelirler politikası bu hedefi destekler şekilde kullanılmıştır. Diğer yandan ihracatta sağlanan artışlar sabit sermaye yatırımlarına dayalı gelişmediğinden, ekonominin üretim kapasitesi ve verimlilik düzeyinde önemli gelişmeler sağlanamamıştır.

1980-1988 dönemine ilişkin makro-ekonomik parametrelerdeki gelişmelerden, ilk göze çarpan gelişmelerden biri de, büyüme hızındaki gelişmede gözlenmektedir. 1980 yılındaki %2,8 gerileme dışında, bu dönemde ekonomide yıllık ortalama büyüme hızı %4,3 olarak gerçekleşmiştir. Ortalama büyüme hızında gözlenen bu görece performansa karşın, ithal ikameci dönemin ortalama büyüme hızı ile karşılaştırıldığında "parlak" bir gelişme olarak görülmemektedir.

1980-83 döneminde büyüme hızları ve enflasyon oranları birlikte değerlendirildiğinde, 1980 sonrasında ortalama büyüme hızının görece olarak arttığı buna karşın enflasyon oranının ise düştüğü görülmektedir. Bu dönemde enflasyon oranında gözlenen düşüşün temel nedeni, IMF destekli Ortodoks istikrar programının talep kısıtıcı politikalarından kaynaklanmıştır.

1980-83 döneminde dış borçların vadesinin önemli ölçüde iyileştiği izlenmektedir. Kısa vadeli özel borçların uzun vadeli kamu borçlarına dönüştürülmesi toplam dış borçlardaki payını %13'e indirirken, bu oran 1983 sonuna kadar aynı kalmıştır. Bu dönemde cari işlemler gelirlerinin giderlerinden daha hızlı artması cari işlemler açığını 1980 yılından 3,4 milyar dolardan, 1,6 milyar dolara indirmiştir. 1980 yılında 14,2 milyar dolar olan toplam dış borç stoku, 1983'de 17 milyar dolara çıkmış, uluslararası rezervler ise 1983'te 2 milyar dolara çıkmıştır. Türkiye'ye bu dönemde dış dünyadan "net kaynak transferi" yapılmış, cari işlemler açığı yıllık dış borç faiz ödemelerini aşmıştır (Kazgan, 1999:155).

III.2.2.1984-1988 Alt Dönemi

1984 yılında uygulamaya konan istikrar ve yapısal uyum programının makro parametreler üzerinde yaptığı etkileri Tablo 5'de gösterilen göstergelerden hareketle yorumlayabiliriz. Yapısal uyum programı genişletici maliye politikaları ile güçlendirilmeye çalışılmış, sanayi, ticaret ve mali sermaye üzerindeki vergi yükü büyük ölçüde düşürülmüştür. Arz-yanlı yaklaşımdan esinlenen vergilerin düşürülmesi ile beklenen yatırım artışları gerçekleşmemiştir. Bu dönemde uygulamaya konan vergi politikaları ile çok sayıda vergi bağışıklığı ve teşviklerle sermaye birikimi desteklenmek istenmiştir. Katma değer uygulaması ile de iç talebin daraltılması hedeflenmiş, vergi yükü dolaylı vergilere kaydırılarak (üretimden tüketime kaydırılarak) vergi yükü tüketicilere yüklenmiştir.

1984 yılından itibaren vergilerin düşürülmesi ile ortaya çıkan açık iç ve dış borçlanma yoluyla kapatılmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda devlet iç borç stoku /GSMH oranı 1980-83 döneminde ortalama %15,3 iken, 1984-88 döneminde ortalama %21,2'e yükselmiştir.

Bu dönemde uygulanan istikrar programının ekonomide neden olduğu durgunluktan çıkmak için devlet genişletici maliye politikaları ile sermayenin kârlılığını artırmaya yönelik alt yapı yatırımlarına (enerji ve ulaştırma başta olmak üzere) yönelik yatırımlara girişmiştir. Ancak, artan kamu harcamaları vergiler ile finanse etmek yerine (sermaye birikimini olumsuz etkileyeceği düşüncesi ile) artan oranda iç ve dış borçlanma yoluna gidilmiştir. Bu dönemde mali politikaların genişletilmesi ile birlikte gündeme gelen kamu açıklarının finansmanı için (Merkez Bankası kaynaklarına başvurulmasının enflasyonist olacağı kaygısı ile) devlet kamu açıklarını kapatmak için mali piyasalara yönelmiştir. Bu durum faiz oranlarını artırırken, faiz ödemeleri/GSMH oranı yükselmiştir. Örneğin, 1980-83 döneminde faiz ödemeleri/GSMH ortalaması %2,1 iken, aynı oran 1984-88 döneminde %2,4'e çıkmıştır. Ancak esas gelişme toplam faiz ödemeleri/toplam vergi gelirleri oranında izlenmektedir. Bu orana göre 1980-83 ortalaması %7 düzeyinde gerçekleşirken, 1984-88 döneminde önemli düzeyde artarak %23,7'e kadar yükselmiştir. Açığın finansmanında vergileme yerine "vergi alma borç al" uygulaması sonucunda, ekonomi yüksek reel faizlere dayalı borç batağına itilmiştir. Gerek iç borç oranının ve gerekse de dış borç oranının 1983 yılından itibaren arttığı izlenmektedir. 1980-83 döneminde dış borçların GSMH içerisindeki payı ortalama olarak % 25,2 iken, aynı oranın 1984-88 döneminde %41,5'e yükseldiği görülmektedir. İç borçların milli gelir içerisindeki payında da 1984-88 döneminde 1980-83 dönemine göre önemli artışlar izlenmektedir. Buna göre 1980-83 dönemi iç borç /GSMH oranı ortalaması %15,4 iken, aynı oranın 1984-88 döneminde %21,2'e çıktığı görülmektedir.

Dışa açık ekonominin ihracat performansı değerlendirildiğinde, özet olarak şunlar söylenebilir: 1980-83 döneminde İhracat/GSMH ortalaması %7,2 olarak gerçekleşirken, aynı oran 1984-88 döneminde önemli düzeyde artarak %11,6 düzeyine yükselmiştir. İhracatta gözlenen bu olumlu gelişmeye daha ayrıntılı bir perspektiften bakıldığında, ihracat artışlarının esas kaynağının sabit sermaye yatırımlarına ve verimlilik artışlarına dayalı teknolojik gelişmeye dayandırılmadığı için özellikle 3 temel araca başvurulmuştur. Bunlar; reel devalüasyonlar, reel ücretlerin düşürülmesi ve yoğun teşvikler olarak sıralanabilir. İmalat sanayiinde rekabet gücünü artırmak için yapılan reel devalüasyonlar sonucunda 1988'e gelindiğinde, TL'nin 1981'e oranla yaklaşık olarak %40 oranında değer kaybettiği görülmektedir. Devalüasyon yolu ile sanayiinin rekabet gücü artırılırken, istenmeyen bir takım

olumsuz sonuçlar da yaratmıştır. Bunların başında ithalat maliyetlerini artırıp ithalata bağlı sektörlerde maliyet artışlarına neden olurken, Merkez Bankası bilançosunda “yeniden değerlendirme” hesabı yoluyla da para arzını artırarak enflasyonist sonuç doğurmuştur (Kazgan, 1999:162).

1980-88 döneminde ihracat artışlarını besleyen sabit sermaye yatırımlarının gelişimi incelendiğinde, ticarete konu olan sektörlerin başında yer alan özel ve kamu imalat sanayi sabit sermaye yatırımlarının düştüğü izlenmektedir. Kamu sektöründe 1980-83 döneminde ortalama imalat sanayi sabit sermaye yatırım payı %20,7 iken, bu oran 1984-88 döneminde %9,8'e düşmüştür. Kamunun imalat sanayiinde çekilmesi sonucunda ortaya çıkan boşluğu özel kesim dolduramamış, özel kesim imalat sanayi birikim oranları 1980-83 döneminde ortalama %32,6 olarak gerçekleşirken, 1984-88 döneminde ortalama %28,6'a gerilemiştir. 1980'li yıllarda genel olarak kamu sektörü alt-yapı yatırımlarında yoğunlaşırken, özel kesim konut gibi ticarete konu olmayan sektörlerle kaymıştır.

Tablo 4'de gösterilen birikim oranları/GSMH değerleri incelendiğinde, kamunun GSMH içerisindeki birikim oranının 1980-83 döneminde ortalama olarak %10,4 olarak gerçekleştiği, aynı oranın 1984-88 döneminde %10,2'e düştüğü izlenmektedir. Özel birikim oranını ise %8,2'den %12,4'e çıktığı görülmektedir.

1988 yılında ihracata vergi iadesi rejimi, GATT'a verilen taahhüt sonucu son bulsa da, 1980'de uygulamaya konan ihracat teşviklerinden önceki yıllarda önemli ölçüde yararlanılmıştır. Yeldan'ın (1994:24; 1995:45) hesaplamalarına göre ihracat teşviklerinin TL cinsinden toplam değerinin bütçe gelirlerinin %22'sine kadar yükseldiği ve kurumlar vergisi gelirlerini (1986 yılı istisna olmak üzere) aştığını belirtmektedir. Başka bir ifadeyle, kurumlar vergisi gelirleri imalat sanayiine yönelik teşvik tutarını karşılamaya yetmemiştir (Köse ve Yeldan, 1998:51).

III.3. Kısa Vadeli Sermaye Hareketlerine Bağlı (İthalata Dayalı) Büyüme Evresi: 1989-1993¹⁹

1989 yılında yapısal uyum politikalarından yeni bir değişikliğe gidilerek her türlü sermaye hareketinde serbestleşme kararı alınmış, böylelikle sermaye hareketlerinin serbest kalması ve diğer yandan da yurt içi yerleşik kurum ve bireyler arasındaki iktisadi işlemlerin yabancı paralar cinsinden yapılabilmesine olanak tanınmıştır.

1989'dan başlayan ve 1993 yılına kadar devam eden ve 1994 yılında şiddetli bir krizle noktalanacak olan 1989-93 alt dönemi, özellikle bölüşüm ilişkileri bağlamında önemli ölçüde farklılaşmış bir alt dönem niteliğini hak etmektedir. Bu dönemi farklı kılan gelişmelerden biri de, "ithalata dayalı büyüme" (Kazgan, 1999) modelinin belirleyici olduğu bir dönemi temsil etmesidir. Bu dönemin diğer temel bir özelliği ise 1989 yılında çıkarılan 32 sayılı kararla, birlikte TL'nin konvertibilitesinin kabul edilerek uluslararası sermaye hareketlerinin tam liberalizasyonunun gerçekleştirilmesidir. 32 sayılı kararın alınmasında yurtiçi kaynak yetersizliğinin yarattığı sorunu çözmek yanında, gelişmiş ülkelerde faiz oranlarının düşmesi ve çevre ülkelerde faiz oranlarının yüksekliği nedeniyle merkez sermayenin çevre ülkelere yönelik yatırım isteği de belirleyici olmuştur (Kepenek ve Yentürk, 2000:211; Kazgan, 1999:168).

Türkiye ekonomisinde 11 Ağustos 1989 yılında yürürlüğe giren 32 sayılı Karar genel olarak şu değişiklikleri kapsamıştır: 1) Türkiye'de yerleşik kişilerin yurt dışından aynı ve nakdi kredi almaları, Türk bankalarının döviz kredisi açmaları serbestleştirilmiştir. 2) Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile yakından ilgili bir diğer önlem ise yabancı sermaye piyasasında yaptıkları işlemlerle ilgili sınırlamaların kaldırılması olmuştur. Buna göre dışarıdaki yerleşik kişilerin borsada kote edilen menkul

¹⁹ 1989-1993 döneminin temel çizgilerini Akyüz vd (2003:505) ve Boratav (2003:176) "Popülizm" kavramı ile açıklarken, Kuruç (2003:31-68), Kalecki modeline dayalı "ikinci senaryo" çerçevesinde analiz etmektedir: Senaryo *reel ücretlerin yükseltilmesiyle* başlar. Böylece ücret mallarına talep artar, bu malların fiyatlarıyla birlikte kâr oranları yükselir, ücret malları sektörlerinde istihdam artar. Bu durum, ekonomide yatırımları uyarır ve bunlara bağlı mal talebini artırır. Ancak, bu etkinin sermaye sahiplerine tüketim malları üreten (sağlayan) sektörlerle yatırım malları sektörlerine aktarılabilmesi ve kapitalist ekonomi süreçlerinin yeni bir senaryoya işleyebilmesi için yeni ve sürekli bir kaynak gereklidir. Ödemeler dengesi cari işlem gelirlerinin anlamlı büyüklükte bir dış fazla oluşturması düşüncesi ilk senaryoda gerçekleşme olasılığını gitgide yitirmiş ve artık yerini başka bir düşünceye bırakmıştır: sermaye hareketlerine tam serbestlik getirmek ve kısa vadeli sermaye girişine ("sıcak para") teşvik ve güvence vererek yeni kaynak sağlayabilmek". Her iki analizde de ortak nokta, ücretlerin yükselmesi, bunun kaynağı olarak sıcak para hareketleri ve bölüşüm ilişkilerinin çalışanlar lehine dönmesidir. İhracat tıkanmış, iç piyasa koşullarında çalışmaya başlamıştır.

kıymetleri, Türkiye’de Sermaye Piyasası Kanunu’na göre faaliyette bulunan bankalar ve aracı kurumlar yoluyla satın almaları, satmaları bu kıymetlere ait gelirlerle bankalar yoluyla yapılan satışların bedellerini bankalar ve özel finans kurumlar aracılığıyla dışarı transfer etmeleri; benzer şekilde Türkiye’deki yerleşik kişilerin aynı işlemleri yapmaları serbest bırakılmıştır. 3) İhracatçıların ihraç ettikleri mallara ilişkin dövizin %70’ni fiili ihraç tarihinden itibaren 3 ay içinde yurda getirip yetkili kurumlara satma, %30’unu serbestçe kullanabilme imkanı tanınmıştır. 4) Beş milyon ABD doları veya buna eşit dövize kadar nakdi sermayeyi bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla, aynı sermayeyi ise gümrük mevzuatı çerçevesinde ihraç etmek izne tabi olmaksızın serbestleştirilmiştir (Kazgan, 1999:186-187).

III.4. Makro-Ekonomik Gelişmeler

Finansal serbestleştirme sürecinin makro-ekonomik dengeler üzerinde yarattığı etkiler Tablo 5'de 1989-1993 dönemi için gösterilmiştir.

Tablo 5:Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler(1989-1993)

	1989	1990	1991	1992	1993
GSMH(%)	1,6	9,4	0,3	6,4	8,1
Enflasyon (Tüfe)	64,3	60,4	71,6	66	71,1
Enflasyon (Tefe)	62,3	48,6	59,2	61,4	62,5
Faktör G.(%)					
Tarım	17,6	18,1	15,5	15	14,8
Ücret	24,6	30,2	34,6	34,4	32,8
Kar+Faiz	56,5	49,5	47,6	48,2	50,1
İhracat(Milyon Dolar)	11625	12959	13593	14715	15345
İthalat(Milyon Dolar)	15792	22302	21047	22871	29428
İhracat/GSMH(%)	10,85	8,55	8,99	9,28	8,62
İhracat/İthalat(%)	73,63	57,69	65,06	64,51	52,43
İthalat/GSMH(%)	14,74	14,82	13,83	14,38	16,45
T.Faiz Ö./T.Vergi Gelirleri(%)	32,3	30,8	30,6	28,5	44,1
Faiz Ödemeleri/GSMH(%)	3,6	3,5	3,8	3,7	5,8
Faiz Ödemeleri/Konsolide B.G	21,7	20,8	18,5	18,2	24,0
Cari İ.A./GSMH(%)	0,9	-1,7	0,2	-0,6	-3,5
Dış Borç/GSMH(%)	38,8	32,5	33,6	34,5	37,7
İç Borç Yükü/GSMH	18,2	14,4	15,4	17,6	17,9
Bütçe Açığı/GSMH(%)	3,3	3	5,2	4,3	6,7
KKBG/GSMH	5,3	7,4	10,2	10,6	12
Kamu SSY(%) (Cari Fiy.)					
İmalat	4,5	4,5	5	5,4	3,2
Enerji	29,8	21,7	16,8	14,5	12
Ulaştırma	30,1	34	36,6	36,5	42,6
Tarım	10,3	9,6	11,1	8,9	9,6
Özel SSY(%) (Cari Fiy.)					
İmalat	19,9	26,2	24,3	23,6	23,8
Ulaştırma	8,8	10,7	14,7	18,8	11,5
Konut	54,2	46,5	46,3	44,7	51,8
Tarım	3	3,6	3,1	3,3	2,6
Birikim Oranları(%) (1987 Sab F.)					
Kamu/GSMH	8,2	8,2	8,0	8,0	7,9
Özel/GSMH	16,0	17,4	17,7	17,7	22,0
Toplam	24,2	25,6	25,6	25,6	29,9
Sermaye H.	780	4037	-2397	3648	8963
Kısa Vadeli(net)	-584	3000	-3020	1396	3054
Uluslararası Rezerv	9283	1387	12250	15252	17761
Hazine B.Faiz Oranı	58,8	52,9	79,5	86,5	87,6
Devalüasyon O.	47,5	23,2	61,9	64,2	60
Faiz Oranı(1 yıl v.)	58,8	59,4	72,7	74,2	74,8
Sıcak Para Getirisi	25	28,9	10,9	15,7	17,2

Kaynak:TCMB, DİE, DPT verilerinden hareketle hesaplanmıştır. Faktör gelirleri 1980-95 yılları için Öz mucur (1996) ve 1996-98 dönemi için ise Türk-İş (1999)'e ait.

Mali liberalizasyon ile birlikte “faiz arbitraji” ndan yararlanmak isteyen önemli sermaye girişleri gerçekleştirilmiştir. Ancak, giren sermayenin yapısı incelendiğinde, ağırlıklı olarak “kısa vadeli” sermaye akımlarından oluştuğu izlenmektedir . Yüksek reel faiz, düşük oranlı devalüasyona dayalı sıcak para girişleri sonucunda ekonomide oluşan Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) ihalelerinde oluşan faizlerin yıllık bileşik değerleri, enflasyon oranının oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. Ancak bu dönemde uzun vadeli fonları çekebilecek veya doğrudan yabancı sermaye girişlerini cazip hale getirecek yasal düzenlemeler yapılmamış, ve bu tür sermaye girişlerini önceleyen ekonomik istikrar ortamı yaratılamamıştır. Bu nedenle, Türkiye ekonomisinde gerçekleştirilen finansal serbestleştirme süreci ekonomiyi uluslararası kısa vadeli spekülasyon sermaye girişlerine bağımlı bir yapıya sürüklemiş, bir çok makro-ekonomik parametre kısa vadeli sermaye hareketlerinin giriş ve çıkışlarına bağlı olarak artı/eksi yönde hareket etmeye başlamıştır. Başka bir ifadeyle, Türkiye ekonomisi 32 sayılı Karar’dan sonra oldukça kırılgan bir yapı sergilemeye başlamıştır. Ekonomideki kırılganlığa neden olana en temel gelişmelerden biri de bankaların yüksek miktarda “açık pozisyon” ile çalışmaya başlaması olmuştur. Bankacılık sistemi devalüasyon beklentilerinin yoğunlaştığı dönemlerde (1994 ve 2001 yıllarında) açık pozisyonları miktarında döviz talep ederek sistemin krize girmesinde önemli rol oynamıştır.

Kısa vadeli sermaye sadece parasal göstergeler üzerinde etkili olmamış, ekonomideki bir çok reel parametre üzerinde de etkide bulunmuş/bulunmaktadır. Sıcak para hareketlerinin yoğunlaştığı dönemlerde, yerli para değerlenmekte, bunun sonucunda ülkenin rekabet gücü düşerken, ithalat artmakta ve cari işlemler açığı büyümektedir. İthalatın artması ise reel sektörü olumsuz etkileyerek üretim ve istihdam kaybına neden olmaktadır.

Kısa vadeli sermaye hareketleri yurtiçinde yatırımların sektörel profilini de değiştirmekte, ticarete konu olmayan sektörler cazip yatırım konularını oluşturmaktadır. Buna göre kısa vadeli sermaye girişleri ulusal paranın değerini yükseltip, ithalatı ucuzlatırken, iç piyasaya yönelik çalışan sektörlerde girdi artışlarının maliyetlerde yarattığı artışı mark-up fiyatlama yolu ile tüketicilere yansıtmakta böylelikle mark-up oranını yükseltebilmektedir. Oysa ticarete konu olan sektörler bu olanaktan yoksundur. Ticarete açık bir sektör dünya fiyatlarını veri almak zorundadır. Bu bağlamda olası girdi maliyetlerindeki artışlar ticarete konu olan

sektörlerde, ticarete konu olmayan sektörler göre olduğu gibi yansıtma imkanından yoksun bulunmaktadır. Bu bağlamda sıcak para hareketlerinin yoğunlaştığı dönemlerde ticarete konu olmayan sektörlerdeki kârlılık ticarete konu olan sektörler göre yüksek gerçekleşmekte, yatırımlar ticarete konu olmayan sektörlerde yoğunlaşmaktadır.

Sermaye hareketlerinin liberalizasyonunun gerçekleştirilmesi ile birlikte sıklıkla tekrarlanan krizler yaşanmaya başlamıştır. Finansal krizler genel olarak yüksek düzeyde sermaye girişlerine dayalı canlanma/patlama/çöküntü aşamalarından oluşan bir döngüyü kapsamaktadır. Sermaye girişleri ile birlikte ekonomiye önemli ölçüde kaynak girişi sonucunda likidite genişlemesi yaşanmakta (canlanma), bu evreden sonra, sürdürülemezlik algısı ile sona ermekte (patlama), sermaye kaçışları ile birlikte kriz gündeme gelmektedir (çöküntü). Sermaye girişlerinin ekonomi üzerinde yarattığı etkilere değindikten sonra aşağıdaki satırlarda daha spesifik olarak seçilmiş makro-ekonomik parametrelerdeki gelişmeleri daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

1989-93 döneminde ortalama büyüme hızı incelendiğinde ortalama büyüme hızının %5,2 düzeyinde gerçekleştiği ancak büyümenin gittikçe istikrarsızlaştığı izlenmektedir. Örneğin, ekonomi 1989 yılında %1,6 büyürken, 1990 yılında %9,4 ve 1991 yılında ise %0,3 ancak büyüebilmiştir. Bu dönemde büyüme sürecinin büyük ölçüde kısa vadeli sermaye girişlerine bağlı olduğu izlenmektedir. Buna göre 1989 ve 1991 yıllarında net sermaye girişleri sırasıyla -584 milyon ve -3020 milyon dolar düzeyinde gerçekleşmiş, büyüme hızları da %1,6 ve %0,3 olarak gerçekleşmiştir. 1992 ve 1993 yıllarında yüksek sermaye girişleri yüksek büyüme hızlarına neden olmuştur. Burada 1989 yılından itibaren büyümenin gelişimi ile ilgili yeni bir süreçle karşı karşıya bulunulduğunu belirtmek gerekir.

1989-93 döneminde sermaye birikimi nasıl gelişmiştir? Bu sorunun yanıtı için Tablo 6'da gösterilen kamu ve özel kesim itibariyle sektörel birikim oranlarının gelişimi incelendiğinde, sektörün 1980'li yıllarda üretken ve ticarete konu olan sektörlerde yatırım yapmama eğiliminin 1990'lı yıllarda artarak devam ettiği görülmektedir. Kamuda ticarete konu olan sektörlerden imalat ve tarımın payı hızla gerilerken, ulaştırma ve görece olarak da enerji sektörlerine yönelik yatırım gerçekleştirildiği izlenmektedir. Kamunun imalat sanayiine yönelik yatırımlarda gözlenen düşüşü özel

kesim doldurmamış, özel birikim de giderek ticarete konu olmayan “konut” sektörlerine yönelinmiştir

İhracatın gelişimi incelendiğinde, 1980’de %4,2 düzeyinde bulunan ihracat/GSMH değerinin, 1980’li yıllarda mali liberalizasyon öncesi döneme göre, önemli düzeyde artarak %13-14’e kadar çıktığı görülmektedir. Mali liberalleşme yılları olan 1989’dan itibaren ise (1989-93 döneminde), %9'lara kadara düşmüş, iç pazarın sürükleyici olduğu, “ithalata dayalı büyüme modeli” nin gündeme geldiği görülmektedir.

İthalatın gelişimi incelendiğinde ise 1980-88 döneminde ithalat/GSMH ortalaması %14,2 ve 1989-93 döneminde ortalama %14,8 düzeyine gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisi bir çok sektörde ithal girdilere ve yatırım mallarına bağımlı bir yapı göstermektedir. Özellikle mali liberalizasyon ile birlikte ithalat artışı hızının ihracat artış hızından daha yüksek gerçekleştiği izlenmektedir. Buna göre, 1989-2002 döneminde ithalatın artış hızı ortalama %11,9 iken, ihracatın ortalama artış hızı %8,5 düzeyi ile sınırlı kalmıştır. Oysa 1981-88 döneminde ihracatın ortalama artış hızı %20,5 gibi yüksek bir düzeye ulaşmış buna karşın ithalatın ortalama artış hızı %8,1 ile sınırlı kalmıştır. Bu sonucun arkasında serbestleşmenin giderek aşırı değerli döviz rejimi ile çalışması etkili olmuştur. Değerlenmiş TL, ihracatı olumsuz etkilerken, ithalatı artırmakta dış ticaret ve cari işlemler dengesini olumsuz etkilemektedir. Diğer yandan, dışa açıklığın artmasının bir sonucu olarak turizm, mali hizmetler müteahhitlik hizmetleri de genellikle fazla verdiği için mal ticaretindeki büyük boyutlu kronik açıklarını kısmen kapatabilmektedir.

Türkiye ekonomisinde genel olarak büyüme, ithalat ve cari işlemler dengesi arasında yakın bir ilişki olagelmıştır. Genellikle yüksek büyüme hızları (talep genişlemesinin arttığı) ile cari açık birlikte hareket etmekte, büyümenin yavaşladığı ya da negatif olduğu yıllarda ise cari fazlalar artmaktadır. Ancak geleneksel olarak gözlenen bu ilişkinin 1990’lı yıllardan sonra değiştiği görülmektedir. Örneğin cari işlem fazlasının olduğu 1989 ve 1991 yıllarında büyüme hızlarının çok düşük (sırasıyla %1,6 ve %0,3), cari işlemler açığının olduğu 1990,1992 ve 1993 yıllarında ise büyüme hızlarının yüksek gerçekleştiği (sırasıyla %9,4; %6,4 ve %8,1) görülmektedir. Diğer taraftan büyüme oranlarının düştüğü yıllarda özellikle kısa vadeli sermaye hareketlerinin negatif olduğu veya çok düşük gerçekleştiği yıllardır. Burada

çıkarılabilecek en temel sonuç, 1990'lı yıllardan önceki dönemde büyüme cari işlemler dengesini bozarken, sermaye hareketlerinin tam liberalizasyonunun sağlandığı 1989'dan sonraki yıllarda ise sermaye girişlerine bağlı olarak büyüme artmakta veya azalmaktadır. Başka bir ifadeyle, 1989 dönemi öncesinde talep genişlemesi (büyüme) cari açılara neden olurken, cari açıklar sermaye girişleri ile karşılanmıştır. 1989 sonrası dönemde büyüme süreci ise başta olmak üzere makro-parametreler doğrudan doğruya sermaye girişlerine bağlı duruma gelerek sermaye girişleri, büyüme ve cari açık sırasını izlemeye başlamıştır. Böylelikle ekonomideki büyüme ve birikim süreçleri büyük ölçüde dış sermaye hareketlerinin (özellikle de kısa vadeli sermaye hareketlerinin) yönüne bağlı olmuştur. Bu yeni durum, ekonometride son yıllarda yapılan araştırmalarda sıklıkla kullanılan "nedensellik" ilişkisi ile ifade edilmek istenirse, 1989 öncesinde büyüme→cari açık→sermaye girişlerine doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken, 1989 sonrasında söz konusu ilişki sermaye girişleri→büyüme→cari açık nedensellik ilişkisine dönüşmüş gözükmektedir (Boratav, Türel, Yeldan, 1996; Boratav, 2003; Arın, 2003).

1989 sonrası yıllarda önemli gelişmelerden biri de Kamu Kesimi Borçlanma Gereksinimi (KKBG)/GSMH rasyosunda gözlenmektedir. Buna göre 1980-88 döneminde KKBG/GSMH oranı ortalaması %4,97 iken, aynı oran 1989-93 döneminde ortalama %9,1 gibi yüksek bir değere ulaşmıştır. Faiz ödemelerinin konsolide bütçe harcamaları içerisindeki payında da iki dönem arasında önemli farklılıkların gerçekleştiği izlenmektedir. Faiz ödemeleri/GSMH oranı 1980-88 döneminde %11,5 iken aynı oran 1989-93 döneminde %20,6 gibi oldukça yüksek bir düzeye çıkmıştır. Bu dönemde kamu sektörünün artan açıkları, Merkez Bankası'ndan kısa vadeli avans kullanımının (monetizasyona) enflasyona yol açacağı kaygısı ile başvurulmamış, dış borçlanma ise dünya finans merkezlerinin konjonktürel sınırları nedeniyle ve ulusal piyasaların istikrarsız ve kırılgan olması gibi nedenlerle tercih edilmemiştir.

1989 yılında Merkez Bankası ile Hazine arasında Hazine'nin MB'sından alacağı kısa vadeli avanslara sınırlama getiren bir anlaşma yapılmış, bunun sonucunda MB'sı iç borçlanma yoluna ağırlık vermeye başlamıştır. 1989 yılında 32 sayılı kararla birlikte dış borçlanma yolu açılmıştır. İç borçlanmaya dayanacağını ilan eden bir kamu

kesimi ile döviz alımı dışında para yaratmayacağını açıklayan MB'sının politikaları ve özel kesim için dışarıdan döviz cinsi borçlanma olanağının tanınmasının anlamı Döviz-TL-Hazine Kağıtları zincirinin kurulacağı (finans kesiminin açık pozisyon olarak nitelendirdiği zincir) anlamına gelmekte idi. Yeni düzenleme etkisini hemen göstermiş, konsolide bütçe finansmanında dış borçlanma ve MB kaynaklarının (kısa vadeli avans) payı 1989-90 döneminde hızla düşerken iç borçlanma artmıştır. Bunun bir yansıması olarak toplam dış borç içinde kamunun payı düşmeye başlamıştır. Diğer yandan kamu kesimi borçlanma gereği de hızla artmaya başlamış, 1993 yılında GSMH'nin %12'sine ulaşmıştır. Kamu finansman dengesinin bozulmasında reel ücretlerin artışı yanında özellikle 1993 yılında birden sıçrayan faiz ödemeleri ve G.D. Anadolu'da yaşanan gelişmeler de etkili olmuştur (Ekinci, 1998:20-21).

1990'lı yıllarda giderek büyüyen borçlanma sürecinin temel nedenlerinden biri neo-klasik maliye politikaları ile yakından ilgili olduğunu düşünüyorum. Vergilerin girişimcilerin yatırım yapma güdülerini yavaşlatacağı, bu nedenle gelir/kurumlar vergi oranlarının düşürülmesi gerektiği savunulmaktadır. Bunun sonucunda kamu sektörü konsolide bütçe gelirleri içinde kurumlara yönelik istisnalar, vergi iadeleri ve genel olarak vergiden muafiyet yoluyla sermaye birikiminin desteklenmesi amaçlanmış, sanayi sektörü ise yoğun bir teşvik sistemi ile ihracata yönlendirilmiştir. Sonuçta vergilerin milli gelir içerisindeki payı düşürülmüştür. Ancak, 1980'li yılların sonuna kadar, özellikle KİT bilançolarındaki olumlu gelişmelerden dolayı Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG) fazla artmamıştır. 1980'li yılların sonuna kadar KKBG/GSMH oranı %5'ler düzeyinde kalırken, toplam faiz ödemeleri/GSMH oranı %3-4 arasında değişmiştir. Başka bir ifadeyle, 1980'li yılların sonlarına kadar kamu maliyesinin temel göstergeleri henüz fazla bozulmamıştır.

1990 ve sonrası yıllarda ise kamu maliyesi dengelerinin hızla bozulduğu izlenmektedir. Bu dönemde tüketime dayalı dolaylı vergilerin kapsamı genişletilip oranları artırılırken, kamu açıkları da giderek artmıştır. 1990 sonrasında kamu harcamalarındaki artışın esas kaynağı faiz harcamalarıdır. Buna göre faiz ödemelerinin toplam harcamalara oranı 1980 yılında %2,9 iken, bu yıldan itibaren bir eğilim olarak arttığı, 1990'lı yıllarda ise giderek hızlandığı görülmektedir. 1980-88 döneminde faiz harcamalarının konsolide bütçe harcamaları içindeki ortalama payı %11,5 iken, 1989-1993 arasında %20,6 gibi yüksek bir orana ulaşmış, izleyen

yıllarda artarak devam etmiştir. Faizlerin konsolide bütçe harcamaları içerisindeki payının artmasında yukarıdaki satırlarda da belirtildiği gibi, neo-liberal maliye politikalarının etkisini özellikle belirtmek gerekir. Bu yaklaşıma göre vergi politikaları ile borçlanma politikaları aynı etkileri doğurmaktadır. Gene bu yaklaşıma göre para basarak kamu açıklarının kapatılması politikası sonuçta enflasyonist olacağı kaygısı ile şiddetle kaçınılması gereken bir yaklaşımdır. Bu durumda kamu finansmanı için borçlanma en temel seçenek olmaktadır. Türkiye ekonomisinde 1989 yılında 32 sayılı kararla yurt dışında döviz cinsinden borçlanma imkanına kavuşan bankalar, kısa vadeli dış kredileri kullanarak iç piyasada kamu finansmanının temel unsurları olmaya başlamıştır. 1990 yılından itibaren görülen faiz oranlarındaki gelişmeler uluslararası piyasalardaki faiz oranlarına göre önemli büyüklüklere ulaşmış, euro piyasalarından libor artı 1-2 gibi düşük faizlerde borçlanıp yurt içinde hazine bonusu ve tahvillerine yatırım yapılması oldukça cazip duruma gelmiştir. Bütçe açıklarının finansmanında borçlanma yolunu seçen devlet, iç borç faiz oranlarını yüksek tutarak “sıcak para” hareketleri için ortam sağlamıştır. Bunun sonucunda doların uluslararası piyasalarda %5-7 civarında elde edeceği geliri uluslararası mali piyasalarda borçlanma olanağına sahip yatırımcılar bunu TL'e çevirip devlet iç borçlanma senetlerinde değerlendirmeleri durumunda dolar bazında %20-25 arasında getiri sağlamıştır.

III.5. 1994 Krizi ve Yeniden Yapılanma

1994 krizi, iki yıl üst üste yüksek boyutlara varan sermaye girişlerinin temel makro-ekonomik parametreleri bozmasına karşın, bu tabloyu düzeltecek önlemleri almayan hükümetin faiz oranlarını indirmesiyle başlamıştır. Başka bir ifadeyle, 1994 krizi, 1989 yılından itibaren her türlü sermaye hareketinin serbestleşmesi sonucu makro-ekonomik dengeler üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin sonucunda gerçekleşmiştir. 1992 ve 1993 yıllarında sırasıyla 3,65 ve 8,96 milyar dolar net sermaye girişi gerçekleşmiş ve Cari işlemler bilançosu açığı da 1 milyar dolardan 6,4 milyar dolara çıkmıştır. Krizin patlaması ile birlikte toplam net sermaye çıkışı 4,2 milyar dolara ulaşırken, faiz oranları yıllık bileşik olarak hazine bonolarında %400'ü aşmış, enflasyon hızlanırken TEFİ %121 ve TÜFE %106'a sızramıştır. Milli gelir ise %6,1 düzeyinde daralırken, işsizlik oranı %20 gibi yüksek bir orana çıkmış, ekonomi tipik

bir stagflasyon süreci ile karşı karşıya kalmıştır. Aralık 1993'te 14 bin TL/dolar olan kur, sermaye çıkışlarının etkisiyle Nisan 1994'de 40 bin TL/Dolara fırlamıştır.

1994 yılının ilk aylarında iç borçlanma mekanizması büyük ölçüde çökmüştür. Bu durum başlıca iki nedenden kaynaklanmıştır. Bunlardan birincisi hükümetin 1993 sonlarından itibaren döviz-TL-faiz "saadet zinciri" döngüsünü kırmaya yönelik girişiminin monetizasyona gidileceği beklentisi ve 1993'de 4 milyar dolar faiz dışı açık verecek kadar bozulan dış denge ve hızla artan kısa vadeli borçlanma sonucunda 1994 yılında kredi notunun düşürülmesi ile kriz patlak vermiştir (Ekinci, 1998:23).

Ekonomi 1994 yılının başlarında Cumhuriyet tarihinin en büyük cari ve kamu açığı ile karşı karşıya kalmıştır. Krizi hazırlayan koşullar arasında makro-ekonomik dengesizlikler yanında hükümetin 1993 yılında faiz yükünün yüksek olduğu gerekçesi ile faiz yükünü düşüreceğine yönelik açıklaması ve bunun için ekonomiye likidite enjekte etmeye başlaması etkili olmuştur. Ancak yüksek likidite ve düşmesi beklenen faiz oranları döviz talebini artırmaya başlamıştır. Önemli boyutlara varan cari açık da devalüasyon beklentilerini güçlendirerek döviz talebini artırıcı bir işlev görmüştür. Siyasi otorite bu durum karşısında, döviz talebi yüksek döviz rezervlerini kullanarak sınırlamanın mümkün olacağını varsaymış, ancak özellikle büyük bankaların bir çoğu yüksek devalüasyon bilgisi ve beklentisi içerisinde hareket ederek, piyasaya sürülen döviz talebini karşılamakta yetersiz kalmış, döviz fiyatları yükselmeye başlamıştır. Ocak 1994'te döviz kuru 19000 TL/\$ iken ve MB'sı rezervleri 7 milyar olmasına karşın Nisan 1994'de döviz kuru 38.000 TL/\$'a yükselmiş, uluslararası rezervler ise 3 milyar dolara düşmüştür (Kepenek ve Yentürk, 2000:485).

Uygulamaya konan 5 Nisan kararlarıyla kısa vade de para ve döviz piyasaları istikrar kazanırken, cari işlemler açığı fazlaya dönüşmüş, uluslararası rezervler artmıştır. KKBG/GSMH oranı 1993'te %12 iken, 1996'da %5,2'e düşmüştür. Enflasyon oranı 1994'de %106,3'den, 1995'de %80,4'e gerilemiştir. Cari işlemler açığı ise 1993'te 6,4 milyar dolardan, 1995'de 2,6 milyar dolar fazla vermiştir. Uluslararası rezervler ise 1993'de 16,5 milyar dolardan 1995'de 27,7 milyar dolara yükselmiştir .

5 Nisan İstikrar Kararları da tıpkı 1980'de uygulamaya konan 24 Ocak İstikrar paketi gibi ödemeler dengesinde ortaya çıkan cari işlemler açığını devalüasyon yaparak

(ihracatın rekabet gücünü artırarak) kapatmayı hedeflemiştir. Her ne kadar devalüasyon sonucunda ihracat bir önceki yıla göre önemli düzeyde artıp, ithalat düşse de, bu durum kalıcı olmamıştır. Başka bir ifadeyle, ücretlere ve döviz kuruna dayalı (görelî fiyatlarla oynanarak elde edilen rekabet gücü) kalıcı olmamıştır. Ekonomide orta ve uzun vadede özellikle ticarete konu olan sektörlerde sermaye birikimi ile desteklenmeyen bir ihracat artışı kalıcı olmaktan uzaktı. Nitekim, 1994 yılında sağlanan ihracat artışını sonraki yıllar izlememiştir. Ancak, sermaye hareketlerinin liberalizasyonundan sonra yatırımların giderek ticarete konu olmayan sektörlerde (bu sektörlerdeki kârlılığın görelî olarak daha yüksek olması nedeniyle) yoğunlaşması ise ayrı bir paradokstur.

III.6. İmalat Sanayiinde Seçilmiş Göstergelerin Analizi

Sendikaların 1989 yılındaki ücret talepleri imalat sanayiinde işverenler tarafından iki nedenle kabul edilebilir bulunmuştur: Birincisi, kamu harcamaları artışının iç talepte genel bir artışa yol açabileceği öngörülmüştür. İkincisi ise sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin yerli paranın değerlendirilmesine yol açması sonucu, ithal girdi maliyetlerini düşürmesi ve hükümetin vergilendirme ve fiyatlama politikalarında emek dışı girdi maliyetlerini düşürecek biçimde ayarlaması sayesinde, ücret artışlarının emek dışı girdi maliyetlerindeki azalmayla dengelemesi mümkün olmuş, böylelikle kârlılıkta bir azalmaya yol açmaksızın reel ücretlerin artması olanaklı olmuştur. İmalat sanayiinde kâr marjları 1989'daki anlık bir azalmanın ardında hemen toparlanmış, artış eğilimine girmiştir (Yeldan, 1995; Onaran ve Yentürk, 2000).

1989 ve 1990 yıllarında reel ücretlerdeki artışlar verimlilik artışlarının da üzerinde artmıştır. Ücret artışlarının kârlılık üzerindeki olumsuz etkilerini dengeleyen emek dışı maliyetlerdeki azalmaya rağmen, işverenler bu dönemde birim emek maliyetlerini düşürecek yöntemler aramaya başlamıştır. 1991 yılında Körfez krizinin etkisiyle imalat sanayiinde işten çıkarmalar yaşanmış ve istihdam azalmıştır. Bu dönemde imalat sanayiinde emek maliyetlerini düşürmek için, kısmi düzeyde yeni teknolojiler üretime sokulmuş, işgücü piyasasının esnekleştirilmesine yönelik düzenlemelere gidilmiştir.

İmalat sanayiinde 1989-93 dönemine ilişkin olarak seçilmiş parametrelerin gelişimi Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: İmalat Sanayiinde Seçilmiş Göstergelerin Gelişimi (1988-1993)

	Mark-Up	W/VA	C/VA	W(gnp)	W(Tefe)	gr(W)(a)	APL	gr(APL)(b)	emp	gr(emp)	gr(VA)	b-a
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1988	45,8	15,4	100,0	100,0	100,0	-3,4	100,0	8,3	100,0	3,7	12,3	11,7
1989	42,4	19,0	101,8	116,7	124,9	16,7	95,0	-5,0	101,2	1,2	-3,9	-21,7
1990	44,0	21,8	92,2	143,5	159,0	23,0	101,5	6,9	101,4	0,2	7,1	-16,1
1991	45,0	25,0	83,8	194,4	220,7	35,5	119,9	18,1	93,4	-7,9	8,8	-17,4
1992	48,4	22,5	81,4	192,0	219,8	-1,3	131,7	9,9	97,0	3,8	14,0	11,2
1993	51,0	20,7	79,6	193,8	234,4	0,9	148,4	12,6	96,5	-3,2	9,0	8,8

Kaynak ve Notlar: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-2002'den hareketle kendi hesaplamalarımız 1.sütun mark-up oranlarını, 2.sütun ücret payını, 3.sütun ücret dışı maliyetlerin katma değer içerisindeki payını, 4.sütun GSMH zimni fiyat deflatörüne göre indirgenmiş reel ücret endeksini, 5.sütun Tefe göre indirgenmiş reel ücret endeksini, 6.sütun gnp deflatörüne göre indirgenmiş reel ücret artış hızlarını, 7.sütun kısmi verimlilik endeksini, 8.sütun verimlilik artış hızını, 9.sütun istihdam endeksini, 10.sütun istihdam artış hızını, 11.sütun katma değer artış hızını ve 12.sütun ise reel verimlilik artış hızları ile reel ücret hızları arasındaki farkı göstermektedir.

İmalat sanayiinde reel ücretler 1993 yılında 1988'e göre %30 dolayında artmıştır. İç ticaret hadleri, 1988-1993 arasında %31 oranında tarım lehine düzeltilmiştir. Ücret artışı, sanayideki kâr marjlarının aşınması sonucunu doğurmamış, aksine, satış fiyatı-maliyet farkından hareketle hesaplanan "mark-up oranları" büyümüştür. Kamu maliyesinde reel kamu hizmetlerinin daralmasına yol açan gelişme son bulmuş, faiz-dışı kamu harcamalarının GSMH'a oranı dönem boyunca %13'ten tekrar %19'a çıkmıştır. Ancak bu gelişmeler, vergi yükü artırılarak değil, büyük ölçüde kamu açıkları genişletilerek gerçekleşmiş ve dönem boyunca kamu açığının MG'e oranı %5'ten %12'e yükselmiştir. Kısacası, 1963-1976 döneminde olduğu gibi yeni bir "popülizm" uygulaması gündeme gelmiştir. Bu dönemde uygulanan popülizm ile 1963-1976 döneminde uygulanan popülizm arasında 2 önemli farkı vardır: Her iki dönemde de popülizm, büyük boyutlu dış kaynak girişi ile, yani dış açıkların finansmanı ile olanaklı olmuştur. Ancak, 1990'lı yılların dış kaynak akımı, kısa vadeli sermaye girişlerine bağlı olduğundan son derece istikrarsızdır. Bu nedenle uzun dönemde "sürdürülebilir" değildir. Nitekim 1994 krizi ile sona erecektir.

III.7.1994-2001 Dönemi

1994 yılının ilk aylarında iç borçlanma sisteminin çökmesiyle 1994 krizi hızlanmıştır. Hükümetin 1993 sonunda "saadet zinciri" ni (döviz/TL/Faiz döngüsünü) kırmaya yönelik girişimlerinin yarattığı monetizasyon²⁰ beklentisi ve 1993 yılında 4 milyar

²⁰ Faiz oranlarını düşürmek amacıyla para arzını genişletmek için emisyonu başvurulması.

dolar faiz dışı açık verecek kadar bozulan dış denge ve hızla artan kısa vadeli borçlanma sonunda ve 1994 yılı başında kredi notunun düşürülmesi de krizi tetikleyen unsurlar olmuştur (Ekinci, 1998:22-23).

1989 yılında 32 sayılı kararla birlikte, mali liberalizasyonu izleyen yıllarda kamu açıklarının giderek artması, reel ücretlerdeki artışın işgücü verimliliği artışının üzerinde gerçekleşmesi, artan cari işlemler açığı ve ödemeler dengesinde gözlenen dengesizlikler, devleti büyüyen borçlanma ile karşı karşıya bırakmıştır. Bundan dolayı 1994 krizinin patlaması ile birlikte gündeme gelen 5 Nisan istikrar önlemlerinin hedefi kamu harcamalarını kısmak, reel ücretleri düşürmek ve yüksek oranlı bir devalüasyon olarak belirlemiştir. 5 Nisan kararları her ne kadar ekonomik dengesizlikleri gidermek amacını hedeflese de, bunun ötesinde sermayenin yeniden yapılanmasında yeni bir evreye geçişi sağlayacak yapısal uyum politikalarını hızlandırmak amacıyla düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler esas olarak KİT'lerin özelleştirmesi başta olmak üzere, devletin ekonomik rolünün azaltılmasını, tarımsal desteğin azaltılmasını ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden yapılanması hedeflenmiştir.

Finansal kriz ve ardından gündeme gelen 1994 yılı istikrar programının uygulamaya aktarılması ile birlikte, ücretler önemli ölçüde gerilemiştir. Finansal kriz ve ardında gelen yüksek oranlı devalüasyon ve önemli düzeyde artan faizler reel sektörü de etkilemiş, yıl sonunda ulusal gelir % 6,1 oranında küçülmüştür. 1989 yılı ile birlikte elde edilen ücret kazanımları 1994 krizi ile birlikte tümüyle yok olmuştur. 1994 yılını, ücretlerin düştüğü 1980-88 döneminde ayıran temel unsur 1994 yılında hem ücretlerin hem de istihdamın birlikte daralması olmuştur.

III.7.1. Makro-Ekonomik Gelişmeler

Tablo 7' de 1994-2001 dönemine ilişkin seçilmiş makro-ekonomik parametrelere ilişkin büyüklüklerdeki gelişmeler gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde özellikle 1996 yılından itibaren hızlı bir spekülasyon kısa vadeli sermaye girişine bağlı olarak döviz kurunda değerlenme gözlenmektedir. Bu dönemde faiz oranlarının ve faiz harcamalarının da artış dikkat çekmektedir. Ekonomide büyüme hızları incelendiğinde 1994 yılında gözlenen %6,1'lik dramatik düşüşü, sermaye girişlerine bağlı olarak yüksek ve istikrarlı bir 3 yıllık büyüme hızı izlemiş ancak 1999 yılında gerçekleşen %6,1'lik düşüşle bu tablo sona ermiştir.

Tablo 7:Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler(1994-2001)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
GSMH(%)	-6,09	7,95	7,12	8,29	3,86	-6,08	6,13	-9,25
Faktör G.(%)								
Tarım	15,9	16,4	14,4	13,0	13,9	13,9	13,5	
Ücret	25,4	22,2	23,9	25,8	25,5	30,7	28,7	
Kar+Faiz	57,6	61,6	60,7	57,1	57,7	55,6	57,8	
İhracat/GSMH(%)	14,09	12,8	17,63	16,89	15,23	15,74	15,68	24,07
İhracat/İthalat(%)	81,35	62,45	75,41	68,01	68,54	73,73	59,13	88,7
İthalat/GSMH(%)	17,32	20,49	23,38	24,84	22,22	21,34	26,52	27,14
Faiz Ödemeleri/GSMH(%)	2,32	1,64	1,43	1,39	1,14	1,66	1,71	2,99
Cari İ.A./GSMH(%)	2,02	-1,36	-1,32	-1,36	0,97	-0,73	-4,83	2,32
Dış Borç/GSMH(%)	50,26	42,67	43,24	43,87	47,26	55,28	59,26	78,57
İç Borç Yükü/GSMH	20,56	17,33	21,02	21,22	21,7	29,28	28,91	68,06
Bütçe Açığı/GSMH(%)	-3,91	-4,03	-8,27	-7,62	-6,96	-11,6	-10,2	-15,9
KKBG/GSMH	7,86	5,2	8,95	7,64	9,08	15,13	12,45	15,89
Kamu SSY(%) (Cari Fiy.)								
İmalat	3,1	5,7	4,1	2,5	2,8	2,6	2,8	4
Enerji	11,6	12,3	13	12,4	17,1	15,6	15	14,1
Ulaştırma	38,4	31,7	34,2	34,8	34,6	37	35,7	26,8
Tarım	10,2	12	10,5	11,1	7,8	8,4	8,6	10,1
Özel SSY(%) (Cari Fiy.)								
İmalat	26,2	26,3	24,5	22,9	22,4	23,7	26,7	24,6
Ulaştırma	16,4	17,5	17,6	21,6	19,7	19,9	26,2	23,4
Konut	43,2	39,3	38,1	35,8	36,8	33,8	23,7	23,9
Tarım	4,1	4,7	4,5	4,3	4,6	2,9	2,6	2,1
Birikim Oranları(%) (1987 Sab F.)								
Kamu/GSMH	5,8	4,4	5,1	6,0	6,6	6,4	7,2	6,2
Özel/GSMH	21,0	22,7	23,8	24,6	21,7	19,0	20,7	14,9
Toplam	26,8	27,1	28,8	30,6	28,3	25,4	27,9	21,1
Sermaye H.	-4194	4643	5555	7053	-755	4670	9445	-13882
Kısa Vadeli(net)	-5127	3713	2737	77	1398	759	4035	-11006
Uluslararası Rezerv	16514	23317	24966	27138	29499	34175	32231	30192
Hazine B. Faiz Oranı	164,4	121,8	135,2	126,7	123,1	131,5	38,3	96,2
Faiz Oranı(1 yıl v.)	95,6	92,3	93,8	96,6	94,6	46,7	45,6	62,5

Kaynak:TCMB, DİE, DPT verilerinden hareketle hesaplanmıştır

1994 krizi ile birlikte gündeme gelen 5 Nisan İstikrar Kararları önceki istikrar programlarında olduğu gibi, ekonominin "soğutulup" durgunluk içinde istikrarı hedeflemiş, çalışanların satın alma gücü, enflasyonist koşullarda, gelir dağılımını çalışanların aleyhine yeniden düzenlenmesi istenmiştir. Diğer taraftan, yüksek faiz politikasıyla iç ve dış borçlanma imkanları artırılarak, bölüşüm ilişkileri rantiyelerin lehine yeniden düzenlenmiştir (Köse ve Yeldan, 1998:57).

1989 yılından itibaren ekonomide yaşanan bir dizi dönüşüm sonucunda (kamu açıklarının artması, kronik yüksek enflasyon, ödemeler bilançosunda gözlenen dengesizlikler, cari işlemler açığının giderek artması, KKBG'nin yükselmesi, imalat sanayiinde reel ücretlerin verimliliğin üzerinde artması) 1994 krizine karşı istikrar önlemlerinin temel hedefi olmuştur. 5 Nisan kararları ile getirilmek istenen önlemler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- TL'nin aşırı değerlenmesini gidermek amacıyla, döviz kurlarının, on bankanın kotasyonlarının ortalaması alınarak belirlenmesi, bu yolla kur tespitinde piyasa koşullarına daha uygun davranılması
- Bankaların bulundurmaları yükümlü oldukları genel dispoñibilite oranının 31 Mart'tan itibaren %32 olması
- Parasal genişlemenin döviz ve TL piyasalarında sınırlandırılması amacıyla Merkez Bankası'nın ilk üç ay için bir para programı hazırlaması, kalan bölümü için parasal hedefler belirlemesi
- Hazine'nin bir yıl içinde MB'sından kullanabileceği avansın Bütçe ödeneklerine oranının, ilk aşamada %12'e, izleyen yıllarda ise kademeli olarak %3'e indirilmesi
- KİT Fiyatlarının yapılacak zamlarla maliyetleri karşılayacak düzeye getirilmesi
- Akaryakıt, şeker ve tekel ürünlerinde tüketim vergisinin yükseltilmesi
- 1994 yılı Gelir ve Kurumlar Vergisinde beyan edilen matrahlardan bir defaya mahsus %10 oranında ek vergi alınması
- Net aktif değerlere %1,5 oranında ve gayri safi hasıllara yine bir defaya mahsus olmak üzere %0,5-2 oranlarında Net Aktif Vergisi alınması
- Lüks taşıtlardan ek vergi alınması, birden fazla evi olanlardan alınacak Emlak Vergisi'nin iki katına çıkarılması.
- Maktu vergi ve harçların %100; nispî harçların %20 oranında yükseltilmesi

- Fonlardan bütçeye aktarılacak tutarların artırılması. Destekleme politikasının hububat ve şeker pancarıyla sınırlandırılması, tütün üretiminin kısıtlanması
- Bütçeden ödenen memur maaşları ve ücretlerin, yılın ikinci yarısında büyük ölçüde dondurulması. Vergi iadesinin kaldırılarak, yıllık beyannameyle matrah indirimi yoluna gidilmesi
- Sözleşmeli personel ücretlerinin eşdeğer memur maaşları statüsünde getirilmesi
- Kamu cari harcamalarında radikal kısıntılara gidilmesi. Bazı KİT'lerin özelleştirilmesi ve bazı KİT'lerin kapatılması.

5 Nisan istikrar önlemleri sadece 1994 ve 1995 yıllarında bazı olumlu sonuçlar yaratmıştır. Bunların başında devalüasyon nedeniyle ihracatta gerçekleşen artış sonucunda, cari işlemler açığı fazlaya dönüşürken (cari açık 1993 yılında 6,4 milyar dolar açık verirken, bu açık 1995 yılında 2,6 milyar dolar fazlaya dönmüştür) uluslararası rezervler 1993 yılında 16,5 milyar dolar iken, 1995'te 27,7 milyar dolar fazlaya dönmüştür. Ancak 1996 yılından itibaren bir çok makro-ekonomik göstergenin tekrar bozulmaya başladığı görülmektedir. Buna göre, bütçe açığı/GSMH oranı bir önceki yıla göre neredeyse iki kat artarak %4'den % 8,2'ye, 1999 yılında ise yeni bir sıçrama göstererek %11,6'sına ulaşmıştır. Bütçe açığının artışında rol oynayan ana unsurları ortaya çıkarabilmek için kamu giderleri ile bütçe gelirlerinin ve bütçe gelirleri içerisinde önemli paya sahip vergi gelirlerinin eğilimini dikkate almak gerekir. 1990-1999 döneminde konsolide bütçe giderlerinin milli gelire oranı %16,9'dan %35,9'a, vergi gelirlerinin oranı ise %11,4'den %18,9'a yükselmiştir. Aynı dönemde vergi gelirlerinin bütçe giderlerini karşılama oranı aynı dönemde %67,6'dan %52,7'e düştüğünü göstermektedir. Bu veriler bütçe açığının artışında vergi gelirlerinde yetersizliğin ve giderek artan iç borç faizlerinin temel önemde olduğunu göstermektedir.

Kamu kesiminin artan borçlanma gereksinimi reel faiz oranlarını yükseltmekte, yatırımların giderek spekülasyon alanlarında değerlendirilmesine neden olmaktadır. Böylelikle kamu borçlanma gereği (özellikle kamu gelirlerinin yetersiz olmasından dolayı) artarken, reel sektör açısından da önemli bir kâr kaynağı olmuştur. 1995-1999 dönemi arasında 500 büyük firmanın "faaliyet dışı gelirleri" nin giderek asıl faaliyet kazançlarının da üzerine çıkması, bunun en temel kanıtıdır. 500 büyük sanayi kuruluşunun faaliyette dışı gelirlerinin faaliyet gelirlerine oranı 1995 yılında %50'ye

1999 yılında ise %219'a çıkmıştır (İSO, 2001:45). Bu tablo 1990'lı yıllarla birlikte spekülasyon birikiminin nasıl dramatik ölçüde geliştiğinin bir göstergesidir.

Özetle, 1995-1999 döneminde ülke ekonomisini krize sürükleyen parametrelerden herhangi bir iyileşme gerçekleşmemiş, makro-ekonomik parametreler bozulmaya devam etmiştir.

III.7.2. 2000 İstikrar Programı ve Enflasyonla Mücadele (Nominal Çapa²¹)

Ekonomide 1990'lı yılların sonunda yaşanan durgunluk, düşürülemeyen yüksek enflasyon gibi bir dizi olumsuz gelişmenin önüne geçmek için 1999 yılında IMF ile enflasyonla mücadele programı uygulamaya konmuştur

1999 yılının Aralık ayında Niyet Mektubu ile somutlaşan 2000 yılı enflasyonu düşürme programı, 3 temel unsura dayandırılmak istenmiştir. Bunlar; 1) kamu kesimi maliye reformu, 2) döviz kuru nominal çapasına dayalı para programı ve 3) sosyal güvenlik, özelleştirme ve tarım kesimine yönelik yapısal nitelikteki önlemlerdir.

Aralık ayında IMF'e verilen niyet mektubunda "Türkiye'de yaşanan enflasyonun sürgit özelliği dikkate alındığında, 2000-2002 yılları için enflasyonla mücadele hedeflerimizin belirlenmesinde enflasyonun aniden tek haneli rakamlara indirmenin güçlüğü ile geçmişteki uygulamalardan açıkça farklı olunacağını sinyalinin" verilmesinin büyük önem verileceği belirtilmiştir. Program, 2000 yılı enflasyonunu TÜFE'de Aralık 2000 sonu itibarıyla %25'e ve TEFE'de ise %20'ye düşürmeyi öngörürken, 2001 yılı sonunda %10-12'ye ve 2002 yılı sonunda ise tek haneye düşürmeyi öngörmüştür.

Program, Türkiye'de yaşanan enflasyonun temelinde "yapışkan nitelikli beklentilerin" olduğunu varsayarak 1\$+0,77 euro'dan oluşan bir sepet oluşturmuş, bu sepetin günlük aşınması 2000 yılı sonuna kadar Merkez Bankası'nca belirlenecek %20 oranında değer yitirmesi planlanmıştır. Günlük döviz kuru sepeti ayarlamalarının da

²¹ Nominal çapa, hızla yol alan bir geminin çapa atılarak yavaşlatılması ile analogi yapılarak kullanılmaktadır.

her dönem içersinde sabit kalması hedeflenmiştir. Program, para arzındaki artışları kamu müdahalelerinden tümüyle kopararak, piyasa aktörlerine bırakmayı hedeflemiştir. Program, Merkez Bankası "Net İç Varlık Stoku"nun Aralık 1999 düzeyinde sabit tutulacağını ve 3 ay sonunda para tabanının (net dış varlıklar+ net iç varlıklar) %5 alt ve üst sınırları içinde kalacağını hedeflemiştir. Buna göre kısa dönemli dalgalanmalar dışında tüm para tabanı, ödemeler dengesi yolu ile (net dış varlıklar yolu ile) yaratılacak ve iç faiz oranları tamamen piyasa tarafından belirlenecektir. Emisyonu olanaklı kılan parasal taban genişlemesi rezerv artışına bağlandığı için Hazine'nin ve bankaların MB'sına döviz satmaları gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, MB'sı, bankacılık sistemine döviz borçlanarak veya IMF Kredisi kullanarak parasal tabanı genişletemeyecektir. Bu politika, ekonomideki parasal taban genişlemesini, spekülatif sermaye hareketlerinin son derece akışkan olduğu piyasalar yolu ile denetlemeyi seçmesi programın en kırılgan unsurlarından biri olmuştur.

Enflasyonu düşürme programın sonuçları kısaca şöyle özetlenebilir: Nominal çapa uygulaması, kurun belirlenen hedef çerçevesinde gelişmesini sağlayacak mali ve parasal politikalarla olanaklıdır. Ancak mali ve parasal politikalar gevşek tutulduğundan ulusal paranın değerlenmesi cari işlemler açığının artması ile sonuçlanmıştır. Nominal çapa uygulaması bir çok gelişmekte olan ülkede ulusal paranın değerlenmesi ile sonuçlanmış, diğer taraftan çipa uygulaması öncesinde TL değerli olmasına karşın düzeltici bir devalüasyon gerçekleştirilmemiştir. Döviz kuru 1999 Aralık ayından hemen sonra değerlenmeye başlamış, Kasım 2000'de TL'nin kur sepeti karşısındaki değeri TÜFE'ye göre %11,4 olmuştur.

Niyet mektubunda para idaresinin döviz giriş ve çıkışlarına bağlanacağı, ülkeye giren yabancı kaynakların parasal tabanı genişletme etkisini azaltmak için sterilizasyona gidilmeyeceği ve faiz oranlarının tümüyle piyasa tarafından belirleneceği belirtilmiştir. Programın başlangıcında yüksek döviz girişlerine bağlı olarak hızlı düşüşler gerçekleşmiş, Merkez Bankasının faiz düşüşlerine müdahale etmemesi sonucunda bireylerin tüketim düzeyi yükselmiş, böylelikle talep enflasyonunu hızlandırmıştır. Faiz düşüşleri kamu maliyesi üzerinde olumlu etkisi olmakla birlikte tüketim artışı dış açığı ve enflasyon düzeyini olumsuz etkilemiştir. Diğer yandan faizlerin düşmesi ile

beklenen sabit sermaye yatırımlarında artış olmadığı gibi, yatırımların “ticarete konu olmayan sektörlerde” yoğunlaşma eğilimi devam etmiştir.

1999 yılı enflasyonu düşürme programı devletin artan iç borç faizlerinin yarattığı olumsuzluğu aşmak maksadıyla dış finansmana yönelmiştir. İç borçlanmada sınıra ulaşılması sonucunda dış borç/GSMH oranı 1998 yılında %47,3; 2000 yılında %59,3'e ve 2001 yılında ise %78,6'ya yükselmiştir. Türkiye 2000 yılının sonunda 117,8 milyar dolar düzeyinde dış borç yükümlülüğüne girmiştir. İç borç stoku/GSMH oranı da 2001 krizinin patlamasıyla birlikte artmaya başlamış 2001 yılında %68,1'e yükselmiştir. İç borç stokundaki artış sonucunda faiz ödemelerinin GSMH içerisindeki payı 1998 yılında % 11,5 iken, 1999 yılında %13,7'ye ve 2000 yılında ise %16,2'ye çıkmıştır. 2001 krizi ile birlikte bu oran %22,9 gibi son derece yüksek bir değere ulaşmıştır.

Merkez Bankası'nın kur taahhüdü sonucunda devletin artan borçlanma gereksinimini karşılamak için bankacılık kesimini dışarıdan borçlanmaya itmiş bu ise mali kesimin döviz açık pozisyonunu riskli duruma getirmiştir. Diğer yandan bankacılık sektörünün içerisinde bulunduğu zafiyetleri giderecek bankacılık reformu çeşitli nedenlerle yapılmamış, özellikle sermaye yapısı yetersiz, bilançolarının aktifinde yüksek devlet tahvili tutan ve yeterli dövize sahip olmayan bankalar için önemli düzeyde faiz riski oluşmuş, açık pozisyonlarının yüksek olması ve döviz fazlalarının yetersiz olması gibi faktörlerinin etkisiyle 22 Kasımdan itibaren bankacılık sektöründe bir likidite talebi doğmuştur. Ancak, program gereği Merkez Bankası piyasaya likidite sürmemiş, Aralık 2000 başında faiz oranları % 2000'lere yükselirken, beraberinde devalüasyon beklentisini güçlendirmiştir. Bu gelişmelerle birlikte Merkez Bankası piyasaya likidite vermek için parasal tabanının net iç varlıklarını yükseltmek zorunda kalmıştır. Programın yumuşak karnı büyük ölçüde piyasaya likidite vermemesi olmuş bunun sonucunda bir çok mali kurum krizle karşı karşıya kalmıştır. 18 Şubat gelindiğinde Tasarruf Mevduat Sigorta Fonu kararı ile bir çok banka kapatılmıştır. Bu krizi Şubat ayında ikinci bir kriz takip etmiş önemli düzeyde sermaye yurt dışına çıkmıştır. Bu arada bankaların açık pozisyonlarını kapatma isteği nedeniyle dövize olan talep hızla artmış, likidite sıkışıklığı ortaya çıkarken faizler tekrar yükselmiştir. 22 Şubat Bakanlar Kurulu Kararı ile kur dalgalanmaya bırakılmıştır.

Türkiye ekonomisinde 21 Şubat 2001 krizinden sonra uygulamaya konan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın (GEGP) temel amacı; "kur rejiminin terk edilmesi nedeniyle ortaya çıkan güven bunalımını ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve aşanlı olarak bu duruma bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapı oluşturmaktadır. Eski düzene dönmek artık gerçekten mümkün değildir" şeklinde ifade edilerek, yeniden yapılanmanın gerçekleştirileceği belirtilmektedir. GEGP'in temel amaç ve araçları şöyle ifade edilmektedir: Dalgalı kur sistemi içinde enflasyonla mücadelenin kesintisiz ve kararlı bir biçimde sürdürülmesi; bankacılık sektöründe hızlı ve kapsamlı bir yeniden yapılandırma ile bankacılık kesimi ile reel sektör arasında sağlıklı ilişkinin kurulması; kamu finansman dengesinin bir daha bozulmayacak bir biçimde güçlendirilmesi; toplumsal uzlaşmaya dayalı fedakarlığın tüm kesimlerce adil biçimde paylaşılmasını öngören ve enflasyon hedefleriyle uyumlu bir gelirler politikasının sürdürülmesi gibi bir dizi aracı kapsamaktadır.

Tablo 8'de 5 Nisan istikrar paketinin imalat sanayi üzerinde yarattığı etkiler bölümü ilişkileri bağlamında ampirik olarak gösterilmiştir.

Tablo 8: İmalat Sanayiinde Seçilmiş Göstergelerin Gelişimi (1993-2000)

	Mark-up	WVA	CVA	W(gnp)	W(Tefe)	gr(w)(a)	APL	gr(APL)(b)	emp	gr(emp)	gr(VA)	b-a
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1993	51,0	20,7	100,0	100,0	100,0	0,9	100,0	9,5	100,0	-0,5	9,0	8,6
1994	53,6	16,1	104,2	79,8	75,0	-20,2	102,7	2,7	98,5	-1,5	-1,7	22,8
1995	48,6	15,4	118,1	74,0	69,0	-7,3	99,9	-2,7	102,4	4,1	1,8	4,6
1996	46,0	17,2	121,1	72,5	68,9	-2,0	87,4	-12,5	109,5	6,8	-6,5	-10,4
1997	47,3	16,9	118,0	76,9	73,2	6,2	94,5	8,0	120,1	9,7	18,4	1,9
1998	45,3	19,2	118,0	80,0	78,4	3,9	86,3	-8,6	127,2	5,9	-3,0	-12,5
1999	45,5	21,0	114,4	91,8	91,1	14,8	90,8	5,2	117,4	-7,7	-2,9	-9,6
2000	38,6	22,3	133,8	94,3	92,5	2,7	87,5	-3,6	119,2	1,5	-2,2	-6,3

Kaynak ve Notlar: DİE, İstatistik Göstergeler 1993-2002'den hareketle kendi hesaplamalarımız 1.sutun mark-up oranlarını, 2.sutun ücret paylarını, 3.sutun ücret dışı maliyetlerin katma değer içerisindeki payını, 4.sütun milli gelir zimni deflatörüne göre ücret endeksini, 5.sutun tefe göre indirgenmiş reel ücret endeksini, 6.sutun milli gelir zimni fiyat deflatörüne göre indirgenmiş reel ücret artış hızlarını, 7.sutun işgücünün kısmi verimlilik endeksini, 8.sutun kısmi verimlilik artış hızını, 9.sutun imalat sanayi istihdam endeksini, 10.sütun istihdamın artış hızını ve 11.sütun katma değer artış hızını, 12. sütun ise verimlilik ve ücret artış hızları arasındaki farkı göstermektedir. 4.sutun 1987=100 bazlı Tefe endeksi diğer nominal sütunlar ise gsmh zimni fiyat deflatörü kullanılarak indirgenmiştir.

İstikrar programının en temel etkisi, reel ücretlerde yaşanan dramatik düşüşte gözlenmektedir. Buna göre reel ücretler TEFE göre 1993=100 alındığında, 1994 yılında 75'e düşmüştür. Bu eğilim 1995 ve 1996 yıllarında da devam etmiştir. 1993-1997 arasındaki reel ücret kaybı %27 düzeyine kadar çıkmıştır. Ücret payını gösteren

2.sutuna göre ise 1993 yılında %20,7 olan W/VA oranı 1997 yılında % 16,9'a kadar gerilemiştir. Aynı dönemde mark-up oranı ortalaması %46,4 ile 1989-93 döneminin az da olsa ise üzerinde gerçekleşmiştir. Oysa W/VA oranı 1989-1993 dönemi ortalamasına göre %21,8'den % 18,3'e gerilemiştir. Tablonun son sütunu bölüşümün yönünü emek veya sermaye açısından göstermektedir. Buna göre 1996, 1998, 1999 ve 2000 yıllarında bölüşüm ilişkisi emek yönelimli gelişirken, 1994, 1995,1996 ve 1997 yıllarında sermaye yönelimli olmaktadır. 1994-2000 dönemi bütün olarak değerlendirildiğinde, verimlilikteki düşüş reel ücretlerden daha hızlı gerçekleştiğinden bölüşüm emek yönelimli olarak gerçekleşmiştir. Eğer bölüşüm ilişkisinin dönemi 1994-1996 dönemi için yapılacak olunursa, ilişkinin yönü belirgin olarak sermaye yönelimli çıkacaktır.

IV. KALKINMA STRATEJİLERİ İTİBARIYLA İMALAT SANAYİNDE YAPISAL DEĞİŞİM VE BİRİKİM

IV.1.Yapısal Değişim

Aşamalı bir sanayileşme politikasını hedefleyen ithal ikameci birikim modelinin temel dinamiklerinden biri iç piyasanın belirleyici etkisidir. Gıda ve dokuma gibi sermaye yoğunluğu düşük teknolojilere dayalı temel tüketim malları üreten sektörler kurulduktan sonra, geniş kitlelerin satın alma gücü, talep yapısı ile desteklenen dayanıklı tüketim mallarının ikamesi gündeme gelmektedir. Dayanıklı tüketim mallarının montaj²² yoluyla üretimi aşamasından sonra daha sofistike teknolojilere dayalı ara mallarının üretimi hedeflenmektedir. Bu aşamada üretim ya yabancı sermaye ile ortaklık şeklinde olmakta ya da teknoloji transferine dayalı yatırımlara yönelmektedir. İthal ikameci modelin bu aşamasından itibaren teknoloji sorunu daha da karmaşıklaşmakta sermaye yoğunluğu artarken sabit sermaye yatırım tutarları artmaktadır. Bu ise yatırımların sermaye hasıla oranının artması anlamına gelmekte, ancak iç tasarruflara dayalı bir büyüme modeli gündemde olmadığından, iç tasarruf kısıtı sanayileşmenin sınırlarını belirlemektedir. Sanayileşmenin sınırlarını belirleyen, sanayileşme sürecinin ilerlemesi ile birlikte ekonominin giderek daha fazla dışa bağımlı duruma gelmesi, ithal ikamesi sanayileşme modelinin sektörler arasında

²² Dayanıklı tüketim malları üretimi dağıtım, satış ve bakım gibi hizmet unsurlarıyla bütünleşirken, üretimin kendisi üretim öncesi süreçlerle yerli kaynaklara dayalı gelişmemiş, onları harekete geçirmemiştir. Başka bir anlatımla kullandığı girdiler ve üretim teknolojisi yönüyle dışa bağımlı bir yapı göstermiştir (Kepenek, 1984:48).

gelişme hızlarının farklılaşması ile de ilgilidir. Sektörler arası gelişme dengesinin sağlanamadığı bir yapıda (tüketim malları üretimini hedefleyen kolay aşaması sorunsuz geçildikten sonra, yatırım malları sektöründe sağlanan gelişmenin ara malları sektörünün gerisinde kalması) yatırımların giderek ithalata bağımlı kalması ile sonuçlanmıştır.

Özel kesimde 10 dan fazla işçi çalıştıran işletmelerle kamu sektörünün bütünü kapsayan ara, yatırım ve tüketim malları sektörlerinde imalat sanayiine ilişkin katma değer ve istihdam payları 1963, 1980 ve 2000 yılları için tablo 9'da gösterilmiştir. Tablo 9 verilerine göre, ithal ikameci dönemde imalat sanayiinin en hızlı gelişen sektörleri ara- mallar sektörü olduğu görülmektedir. 1963-1980 döneminde tüketim mallarının payı üretim açısından %52'den %33,6'a gerilerken, benzer bir eğilim istihdam düzeyinde de görülmekte, %59,3'den % 47'e gerilediği anlaşılmaktadır. Yatırım malları sektörünün dönem boyunca üretim ve istihdam düzeyinde son derece sınırlı bir artış gözlenmektedir. Anılan sektörler içerisinde en hızlı gelişen sektör ara malları sektöründe gözlenmektedir. Ara malları sektöründe gözlenen gelişmeyi yatırım malları izleyememiş, bunun sonucunda yatırımlar giderek ithalata(dışa) bağımlı duruma gelmiştir. İmalat sanayiinde yapısal değişimin zamanla toplam imalat içerisinde ara ve yatırım malları üretiminin payının artması olarak tanımlanırsa, ithal ikamesi birikim modelinin sonlarına doğru yatırım ve ara mallarının üretim değeri açısından %66'a yükselmesi önemli bir gelişmeyi göstermektedir. Tablonun son satırında gösterilen 2000 yılına ilişkin veriler göz önüne alındığında, yatırım malları alt sektöründe gözlenen kısmi gelişmeye karşın, imalat sanayiinde yapısal değişimin 1980-2000 döneminde gerçekleştirilemediği, toplam imalat sanayi üretimi ve istihdamı içerisinde tüketim ve ara mallarının ağırlığının sürdüğü görülmektedir²³.

²³ İmalat Sanayiinin 1980'li yıllar boyunca gelişimini ele alan araştırmalar için bkz. Taymaz ve Şenesen (2003); Eşiyok (1999; 2001a; 2001b; 2001c 2002;2003); Yeldan (2001); Voyvoda ve Yeldan (1999); Yentürk (1999); Boratav ve Türkcan (1993).

Tablo 9:İİBM'de Sanayiinin Üretim ve İstihdam Yapısı:Sanayide Yapısal Değişme

	Katma Değer				İstihdam			
	Tüketim M.	Ara M.	Yatırım M.	Toplam	Tüketim M.	Ara M.	Yatırım M.	Toplam
1963	52,0	32,6	15,4	100	59,3	24,2	16,5	100
1980	33,6	48,5	17,9	100	47,0	32,1	20,9	100
2000	32,3	44,7	23,0	100	49,6	26,9	24,3	100

Kaynak:DİE, İmalat Sanayi İstatistiklerinden hareketle kendi hesaplamalarımız

IV.2. Birikim

İthal ikameci birikim modelinde birikim dönemi ile ihracata dayalı birikim modelinde birikim oranlarının gelişimini gösteren Tablo 10 verileri incelendiğinde, ağırlıklı olarak kamunun “ticarete konu olmayan” sektörlerde yatırım yaptığı buna karşılık özel kesimin yatırımlarını neredeyse eşit düzeyde ticarete konu olan sektörlerle ticarete konu olmayan sektörler arasında dağıttığı izlenmektedir. Ticarete konu olan sektörler içerisinde temel öneme sahip imalat sanayi birikim oranları incelendiğinde, özel kesim imalat birikim oranının %40’lar gibi yüksek bir düzeye ulaştığı, kamunun da azımsanmayacak bir sanayi birikimi gerçekleştirdiği görülmektedir. İthal ikameci dönemde sabit sermaye yatırımlarının ticarete konu olan sektörler lehine gelişen eğilimi, ihracata dayalı büyüme modelinde önemli ölçüde gerilemiş, 1980-2002 dönemi ortalaması olarak özel kesimde %36,1 ve kamuda %22,9 olarak gerçekleşmiştir. Ancak esas gerileme imalat sanayi birikim düzeyinde görülmektedir. 1963-1976 döneminde sabit sermaye yatırımları içerisinde yıllık ortalama düzeyde % 10,1 paya sahip olan özel kesim imalat yatırımlarının, 1980-2002 döneminde %26,7’ye gerilediği görülmektedir. Kamunun üretken yatırımlardan çekilmesinin bir sonucu olarak ihracata dayalı birikim modelinde kamu imalat birikimi 1963-76 dönemine göre dramatik düzeyde gerileyerek % 8,1’e gerilemiştir. İhracata dayalı birikim modelinde üretken sektörlerde birikim düzeyi önemli ölçüde düşerken, kamu ve özel kesimde ticarete konu olmayan sektörler öne çıkmıştır. Örneğin, ithal ikameci dönemde özel kesimin ticarete konu olmayan sektörlerde birikim oranı % 49,1 iken, ihracata dayalı büyüme döneminde % 63,8’e, kamunun payı ise % 49,1’den %77,1’e çıkmıştır. Bu verilerden de anlaşılmaktadır ki, ithal ikameci birikim modelinde birikim oranının önemli oranda yükseldiği, ancak bu temponun dışa açık ekonomi koşullarında önemli düzeyde gerilediği anlaşılmaktadır.

Tablo 10: Birikim Oranları (Yıllık Ortalamalar Cinsinden, %)(Cari Fiyatlarla)

Özel	1963-76	1977-79	1980-88	1989-2002	1980-2002
Ticarete Konu Olan Sektörler ^(*)	50,9	43,2	41,3	33	36,1
Ticarete Konu Olmayan Sektörler ^(**)	49,1	56,8	58,7	67	63,8
İmalat Sektörü ^(***)	40,1	34,8	30,4	24,4	26,7
Kamu	1963-76	1977-79	1980-88	1989-2002	1980-2002
Ticarete Konu Olan Sektörler	40,2	40,3	32,1	17,5	22,9
Ticarete Konu Olmayan Sektörler	59,8	59,7	67,9	82,5	77,1
İmalat Sektörü	18,7	21,9	14,6	3,9	8,1

(*): Ticarete konu sektörler: İmalat, tarım, madencilik ve turizm

(**): Ticarete konu olmayan sektörler: Enerji, ulaştırma, konut, eğitim ve sağlık

(***) : İmalat sanayi sabit sermaye yatırımlarının toplam yatırımlar içerisindeki yıllık ortalama yüzde payı.

Kaynak: DPT Verilerinden hareketle kendi hesaplamalarımız

Gelirin sermayenin lehine ve ücretlerin aleyhine değişmesi durumunda yatırım eğilimin artacağı neo-klasik teoride iddia edilmektedir. Bu yaklaşıma göre emeğin gelirden aldığı payın artması halinde maliyet etkisi öne çıkmakta, bu da yatırımları caydırmaktadır. Oysa, ücretlerin toplam gelirden aldıkları payın düşmesi durumunda ticarete konu olan sektörlerde kâr beklentileri iyimserleştirecek buna bağlı olarak yatırımlar artabilecektir. Bu yaklaşım büyümenin ve yatırımların önemli bir parametresi olan ücretlilerin talep etkisini göz ardı etmektedir. İthal ikameci birikim modelinde 1977-79 kriz dönemi dışında, yüksek birikim oranlarının neden olduğu verimlilik artışları gerçekleşmiş, verimlilik artışlarının öncelediği reel ücret artışları , yatırımları (birikim düzeyini) belli bir düzeyde tutmak için gerekli kârlılık oranını tehdit etmeden, iç talebin genişlemesi sağlayan temel unsur olmuştur.

V. KALKINMA STRATEJİLERİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR PERFORMANS ANALİZİ

Bu bölümde ithal ikameci kalkınma stratejisi ile ihracata dayalı büyüme modellerine ilişkin karşılaştırmalı bir performans analizi hedeflenmektedir. Bunun için imalat sanayiine ilişkin seçilmiş göstergeler yanında, kişi başına gelir, milli gelirin ve sanayiinin büyüme hızlarını da analize dahil ediyoruz. Performans analizinde kullandığımız göstergeler toplu olarak Tablo 11’ de gösterilmiştir.

Tablo 11:Seçilmiş Göstergelerin Kalkınma Stratejileri ve Alt Dönemler İtibariyle Performansları (%)

	Mark-up	W/VA	gr(W)(a)	gr(APL)(b)	b-a	gr(emp)	gr(VA)	gr(gnp,pc)	gr(gnp)	gr(ind.)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1963-1976	40,5	27,9	5,9	5,1	-0,8	5,7	9,3	3,7	6,3	9,7
1963-70	41,1	27,6	5,1	7,4	2,4	5,9	13,8	3,4	6,1	9,8
1971-76	39,6	28,3	7,0	2,0	-5,0	5,6	7,6	4,0	6,6	9,4
1977-79	32,3	37,2	0,1	-3,4	-3,5	3,8	0,4	-0,8	1,2	1,6
1980-1988	37,9	22,4	-4,3	5,5	9,8	3,0	8,6	1,9	4,3	6,6
1989-1993	46,2	21,8	15,5	8,5	-7,0	-1,2	7,0	3,0	5,2	6,3
1994-2000	46,4	18,3	-0,6	-2,0	-1,4	2,7	0,5	1,2	3,1	3,8

Kaynak ve Notlar: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-2002’den hareketle kendi hesaplamalarımız. 1.sütun ortalama mark-up oranlarını, 2.sütun ortalama ücret paylarını, 3.sütun ortalama reel ücret artış hızlarını, 4.sütun ortalama kısmi verimlilik artış oranını, 5.sütun verimlilik büyüme oranı ile ücret büyüme oranı arasındaki farkı, 6.sütun istihdamdaki ortalama artış hızını, 7.sütun katma değer ortalama artış hızını, 8.sütun kişi başına ortalama GSMH artış değerlerini, 9.sütun ortalama GSMH artış hızını ve 10.sütun ise sanayiinin ortalama büyüme hızını göstermektedir.

V.1.Mark-Up Oranları: İmalat sanayiinde mark-up oranlarının gelişimi incelendiğinde mark-up oranlarının zirveye ulaştığı dönem sermaye hareketlerinin tam liberalizasyonunun sağlandığı 1989 yılından sonraki dönem, 1989-1993 ve 1994-2000 alt dönemleri olmuştur. Bu iki dönemde imalat sanayiinde mark-up oranı %46 gibi yüksek oranlara ulaşmıştır. Mark-up oranlarının en düşük noktasına ithal ikameci dönemin sonunda, kriz yıllarında, 1977-79 döneminde indiği, bu yıllarda mark-up oranının % 32,3’e kadar düştüğü görülmektedir.

İthal ikameci dönemin bütününde mark-up oranı %40,5 iken, ihracata dayalı büyüme döneminde mark-up oranı daha yüksek bir platoya yükseldiği görülmektedir. Burada, neo-klasik yaklaşımın, dışa açılmanın, ithal ikamesinde koruma rantlarının yarattığı yüksek kârların dışa açılma ile birlikte düşeceğini ileri süren görüşünün de gerçekleşmediğini belirtelim.

V.2.Ücret/ K. Değer Oranı (W/VA):Ya da ücret payı göstergesine göre dışa açılma ile birlikte ücretlerin katma değer içerisindeki payının azaldığı görülmektedir. İthal ikameci dönemde W/VA oranı ortalama %27,9 düzeyinde gerçekleşirken, ihracata dayalı büyüme evresinde (1980-88'de) bu oranın %22,4'e, ithalata dayalı büyüme evresinde ise %21,8'e ve kriz ve yeniden yapılanma evresinde ise %18,3'e gerilediği görülmektedir. Ücret/K.Değer oranının en yüksek gerçekleştiği dönem ithal ikameci dönemin krize girdiği 1977-79 dönemi olduğunu saptıyoruz. Bu dönemde mark-up oranları önemli ölçüde gerilerken, ücret payları önemli ölçüde artış, bu gelişme, bu birikim modelinin krize girmesinde en temel unsur olmuştur.

V.3.Reel Ücretler (W): Tabloda gösterilen verilerden anlaşılmaktadır ki, ortalama reel ücretlerin en hızlı arttığı dönem 1989-93 dönemi olmuştur. Ancak bu dönemdeki reel ücret artışını anlamak için 1980-88 döneminde gerçekleşen reel ücret kayıplarını göz önüne almak gerekir. Tüm dönemler içerisinde reel ücretlerin en hızlı aşındığı dönem 1994-2000 alt dönemi olduğu görülüyor. İthal ikameci dönemin ikinci evresi(1971-76) alt dönemi reel ücret artışlarının hızlı arttığı ikinci bir alt dönem olarak dikkat çekmektedir

V.4.Verimlilik:Tüm alt dönemler arasında en hızlı verimlilik artışlarının 1989-93 ve 1963-1970 alt dönemlerinde gerçekleştiği izlenmektedir. Ancak verimlilik parametresini yorumlarken istihdamdaki gelişmeleri de göz önüne almak gerekir. Buna göre 1963-70 alt dönemi ortalama istihdam artışı %5,9 gibi yüksek bir orana ulaşırken, 1989-93 döneminde ortalama istihdam artış hızıeksi%1,2 olarak gerçekleşmiş, istihdam düşmüştür. Tanım gereği, veri katma değerinde daha az işgücü ile yaratılıyor olması (istihdamdaki düşüş nedeniyle) verimliliği artıracaktır.

V.5.Verimlilik ve Reel Ücret Artış Hızları Arasındaki Fark: Bu gösterge aynı zamanda bölüşüm ilişkisinin yönünü de göstermektedir. Buna göre (b-a) farkının pozitif olması durumunda bölüşümün yönü sermaye faktöründen yanadır. Ters durumda ise emek faktöründen yana gelişmektedir. Buna göre bölüşüm süreci 1980-88 alt döneminde önemli ölçüde sermaye faktörünün lehine gelişirken, 1989-93 alt döneminde emek faktörü kârlı çıkmıştır. Bu dönemde işgücü 1980-88 dönemindeki kayıplarını önemli ölçüde telafi etmiştir. Dönemler bir bütün olarak

değerlendirildiğinde ithal ikameci birikim modelinin mantığından dolayı bölüşüm ilişkisinin çalışanların lehine geliştiği görülmektedir.

V.6.İstihdam: Tablonun 6.sütunu imalat sanayiinde dönemler itibariyle “ücretle çalışanların yıllık ortalaması” nı göstermektedir. Buna göre istihdamın en hızlı arttığı dönemin ithal ikameci dönem ve alt dönemleri olduğu görülmektedir. 1963-76 döneminde ortalama istihdam artış hızı %5,7'e ulaşırken, ithal ikameci dönemin bir alt dönemi olan 1963-70 döneminde istihdam artış hızı %5,9 ile tüm dönemler arasındaki en hızlı artışı göstermektedir.

İmalat sanayiinde ortalama istihdam artış hızının ihracata dayalı büyüme evresinde düştüğü görülmektedir. 1980-88 alt döneminde ortalama istihdam artış hızı %3 düzeyinde gerçekleşirken, 1989-93 alt döneminde eksi%1,2 olarak gerçekleşmiştir. 1994-2000 döneminde ortalama istihdam artış hızı%2,7 gibi oldukça düşük bir orana gerilemiştir.

Özet olarak, ekonominin dışa açıldığı dönemde, sektörel kârlılık önemli ölçüde farklılaşmış, yatırımlar giderek ticarete konu olmayan sektörlerde yoğunlaşırken, toplamda ise ekonominin üretim kapasitesinin artış hızı, uygulanan istikrar programları sonucunda düşmüştür.

V.7.Katma Değer:Tablo de yedinci sütunda gösterilen katma değer verileri incelendiğinde, ortalama katma değer artış hızının zirveye ulaştığı dönem %13,8 ile 1963-70 dönemi iken dibe vurduğu dönemlerin kriz dönemleri (1977-79 ve 1994-2000)yılları olduğu görülmektedir. Katma değer göstergesine göre ithal ikameci dönemdeki katma değer artışları dışa açık döneme göre daha tempolu artmıştır.

V.8.Kişi Başına Milli Gelir:Tablonun sekizinci sütununda gösterilen kişi başına milli gelir değerleri göz önüne alındığında, ortalama gelir artışının en hızlı arttığı dönemin ithal ikameci sanayileşme stratejisinin ikinci evresi olan 1971-76 alt dönemi olduğu görülmektedir. Bu dönemde ortalama yıllık %4 düzeyinde artan kişi başına milli gelir değerini %3,4 ile 1963-70 alt dönemi izlemiştir. İthal ikameci sanayileşme dönemindeki ortalama kişi başına milli gelir artış hızı %3,7 ile ihracata dayalı büyüme modelinin oldukça üzerinde bir performans göstermiştir.

V.9.GSMH'nın Büyüme Hızı: 9. sütunda gösterilen GSMH ortalama büyüme hızları incelendiğinde ithal ikameci dönem ile ihracata dayalı büyüme dönemi arasında önemli farklılaşmaların gerçekleştiği izlenmektedir. İthal ikameci dönemin yıllık ortalama büyüme hızı %6,3 iken 1980-88 döneminde yıllık ortalama büyüme hızı %4,3 olarak gerçekleşmiştir. Tüm alt dönemler arasında milli gelirin ortalama büyüme hızının en parlak olduğu dönem %6,6 ile 1971-76 alt dönemi olduğu görülmektedir.

V.10.Sanayiinin Büyüme Hızı: Milli gelirden olduğu gibi sanayiinin ortalama büyüme hızı da ithal ikameci dönemde dışa açık döneme göre oldukça yüksek gerçekleşmiştir. İthal ikameci dönemde sanayiinin ortalama büyüme hızı yıllık %9,7 ile oldukça yüksek bir performansı göstermektedir. Tüm alt dönemler arasında 1963-70 alt dönemi %9,8 ile sanayiinin yıllık ortalama hızının zirveye ulaştığı dönem olarak göze çarpmaktadır.

İhracata dayalı büyüme modelinde sanayinin büyüme hızının ithal ikameci döneme göre önemli ölçüde gerilediği izlenmektedir. 1980-88 döneminde ortalama yıllık büyüme hızı %6,6 olarak gerçekleşirken 1994-2000 alt döneminde %3,8'e kadar gerilemiştir.

V.11.Esneklik: İmalat sanayiinde işgücü piyasasının esnek olup olmadığını tespit edebilmek için ücret-istihdam ilişkisinin incelenmesi gerekir. Ücretlerdeki artış ile istihdamdaki artışın ters yönde gelişmesi durumunda esneklik söz konusudur. Buna göre sadece 1980-88 ; 1989-93 ve 1994-2000 alt dönemlerinde imalat sanayiinde esneklik gözlenmektedir. Bilindiği üzere 1980-88 dönemi genel olarak "ihracata dayalı büyüme" olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde ihracın artırılması için reel ücretler dramatik düzeyde düşürülmüştür. 1989-93 alt dönemi ise "denetimsiz finansal serbestleştirme" ve "ithalata dayalı büyüme" özellikleri taşımaktadır. Bu dönemde 1980-88 döneminde reel ücretlerde meydana gelen aşınma, kısa vadeli sermaye hareketlerine dayalı ve "popülist" bir yaklaşımla önemli ölçüde artarken, istihdam düşmüştür. 1963-76 döneminde istihdamın ve reel ücretlerin birlikte arttığı, ancak bu iki parametreye ilişkin artışın katma değer artışından düşük kaldığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle bu dönemde katma değer artışı reel ücret ve

istihdam artışının üzerinde gerçekleşmiş, ancak reel ücretlerdeki büyümenin verimlilik artışından görece olarak daha hızlı arttığı bir dönem olmuştur. 1994-2000 döneminde ise reel ücretler düşerken imalat sanayiinde istihdam artışı gerçekleşmiştir.

V.12. Kalkınma Stratejileri ve İstikrar: Veya Seçilmiş Göstergelerin Standart Sapma ve Değişim Katsayıları

Bu alt bölümde imalat sanayiine ilişkin parametrelerin dönemler itibariyle istikrarlı gelişip gelişmediğini araştıracağız. Bunun için her bir parametre için standart sapma ve değişim katsayıları hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 12’ de gösterilmiştir.

Tablo12: İmalat Sanayiinde Ücretler, Verimlilik, İstihdam ve Bölüşümün Standart Sapma ve Değişim Katsayıları

	Standart Sapma Değerleri			Değişim Katsayısı Değerleri		
	gr(W)(a)	gr(APL)(b)	gr(emp)	gr(W)(a)	gr(APL)(b)	gr(emp)
1963-1976	7,9	8,7	5,3	1,3	1,7	0,9
1963-70	3,7	7,9	6,5	0,7	1,1	1,1
1971-76	11,9	9,6	3,8	1,7	4,8	0,7
1977-79	9,1	10,1	5,0	90,8	-3,0	1,3
1980-1988	8,1	9,8	1,1	-1,9	1,8	0,4
1989-1993	15,4	8,6	4,5	1,0	1,0	-3,8
1994-2000	11,1	7,4	5,9	-18,6	-3,7	2,2

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-2002’den hareketle kendi hesaplamalarımız

Birinci sütunda gösterilen reel ücret parametresinin standart sapma ve değişim katsayıları incelendiğinde (değişim katsayısının daha tatmin edici bir gösterge olduğunu belirtelim) reel ücretlerin 1977-79 kriz döneminde ve 1994-2000 döneminde önemli ölçüde istikrarsızlaştığı görülmektedir. Reel ücretler 1963-70 alt döneminde artış yönünde oldukça istikrarlı gelişmiştir. Verimlilik parametresinin istikrarlı gelişip gelişmediği araştırıldığında, 1977-79 ve 1994-2000 alt döneminde düşüş yönünde ve 1971-76 döneminde ise pozitif yönde dalgalandığı görülmektedir. İstihdam 1963-76 ithal ikameci dönemde son derece istikrarlı gelişirken, 1971-76 ve 1980-88 alt dönemlerinde istihdam düzeyinde önemli ölçüde istikrar gözlenmektedir. Tüm dönemler içerisinde istihdamın en istikrarsızlaştığı ve düştüğü alt dönem 1989-93’dir.

VI. KALKINMA VE TEKNOLOJİ

Türkiye gibi gelişmekte olan bir çok ülkede büyük kalkınma projelerinin önemli prestije sahip olduğu yıllar esas olarak ithal ikameci sanayileşme stratejisi döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemi genel olarak 1950-1974 dönemi olarak tanımlayabiliriz. Bilindiği üzere II. Dünya Savaşı sonrasında dönemde başlayan ve 1970'li yılların ortasına kadar süren bu çeyrek yüzyıllık genişleme evresi veya "altın çağ", olarak tanımlanan bu evre dünya ekonomisinin en tempolu büyüme ve refah yıllarıdır. Bu dönemde dünya ölçeğinde kişi başına gelirlerin ortalama büyüme hızı yılda ortalama %3'e yaklaşmış, Türkiye ekonomisi ise %5,6 gibi oldukça tempolu bir büyüme hızına ulaşarak, dünya ortalamasının üzerinde bir performansa ulaşmıştır.

1945-1974 (5) döneminde gelişmiş merkez ülkelerde Keynezyen politikalara dayalı "refah devleti" modeli geçerli iken, Türkiye gibi bir çok L. Amerika ve gelişmekte olan ülkede ise uluslararası Keynescilik çerçevesinde ithal ikameci kalkınma stratejisine dayalı sanayileşme modeli uygulanmış, bu model sayesinde, bir çok gelişmekte olan ülke, sonradan krize girecek olan sanayileşme sürecinde, önemli mesafeler kaydetmiştir.

Bu bağlamda, Kalkınma teorilerinin ve kalkınma olgusunun en parlak yılları, 1960'lı yıllar olmuştur. Bu dönemde oluşturulan teoriler yapılarında taşıdıkları ontolojik sorunlara rağmen, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerin kalkınma deneyimlerini tekrarlayarak kalkınabileceklerine dair naif bir iyimserlik taşımıştır. Lewis'in "İkili Yapı Kuramı", Rostow'un "Tarihsel Büyüme Aşamaları", Hirschman'ın "Dengesiz Büyüme Kuramı", Rosenstein ve Rodan'ın "Büyük İtiş", Gerschenkron'un "Büyük Atılım" teorileri hep bu dönemin ürünü olmuştur.

Kalkınma sürecine farklı perspektifte değerlendiren bu yaklaşımlardan belki de geriye en fazla iz bırakanı Rostow'un "Tarihsel Büyüme Aşamaları" kuramı ile Gerschenkron'un "Büyük Atılım" kavramları çerçevesinde yapılmıştır²⁴. Rostow,

²⁴ Buradaki amacımız bu kuramların detaylı bir açıklaması olmadığından fazla ayrıntıya girmiyoruz. Ancak, Türkiye kalkınma yazınında fazla üzerinde durulmayan Gerschenkron (1962)'un yaklaşımına burada, gayet özet şekilde değinmek istiyoruz. Kalkınma iktisatçısı Gerschenkron yine Avrupa'daki sanayileşme deneyiminden hareketle, kalkınmanın finansmanı için güçlü kurumsal araçların gerektiğini ileri sürmüştür. İngiliz ve Rus sanayileşmesini açıklayan en yaygın teori Gerschenkron'un Economic Backwardness in Historical Perspective (Tarihi Perspektifte Geç Kalkınma) adlı artık klasikleşmiş kitabında geliştirdiği "Geç Kalkınma" teorisidir.

“aşamalar” yaklaşımı ile kalkınma sürecine ne zaman başlamış olduklarına bakılmaksızın, bütün ülkeleri özdeş/homojen bir doğrultuda beş “aşama”ya bölmüştü. Gerschenkron, sanayileşme sürecinin her ülkede “beş aşama”lık ritmiyle tekrarlandığı argümanını eleştirerek, Almanya ve Rusya gibi sanayileşmekte geç kalmış Avrupa ülkelerinin İngiliz Sanayi devriminden temel olarak farklılıklar gösterdiğini ve bunun da esas olarak “geç kalanların” eskileri “yakalama” çabasının yoğunluğundan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Gerschenkron’un ileri sürdüğü iktisadi kalkınma için gerekli olduğunu ileri sürdüğü kurumlar, kalkınmanın nedeninden ziyade bir sonucu olarak görülebilir (Chang, 2003:30).

Son yıllarda gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasına yönelik olarak geliştirilen yaklaşımlardan biri de “**erken başlayanın dezavantajı**” veya “**geç gelenin avantajı**” diye ifade edilebilecek bir yaklaşımdır. Vintage modeli bazındaki bu hipotezlere göre, eski üretim yöntemlerini içermiş eski sermaye teçhizatı ortada olduğu sürece, yeni üretim metotlarının, yeni teknolojilerin uygulanmasını güçleştirir, hatta imkansız hale gelir. Eski makine, hiç makine (sermaye) olmamasından daha da kötüdür.

Sanayileşmeye geç başlamanın az gelişmiş ülkelerin işini kolaylaştıracağı, zira geride kazanacak bir sanayi tabanının olmadığı, bu nedenle de mevcut en yeni

Gerschenkron 18. yüzyılda Almanya ve Rusya gibi geç kalkınan ülkelerin, İngiltere ve İsviçre gibi erken kalkınan ülkeleri yakalamak için güçlü bir devlet müdahalesine ihtiyaç duyduklarını ileri sürer. Geri kalmışlık ne kadar büyükse müdahale de o kadar büyüktür (Weiss ve Hobson, 1999:115). Gerschenkron’un ele aldığı örnek ülke 1861 sonrası Çarlık Rusya’sıdır. Gerschenkron Rus endüstrileşmesini incelerken “tam/zorla”endüstrileşme kavramı ile endüstrileşmenin başladığını belirtmektedir. Zorla endüstrileşme demir ve çelik endüstrilerinin (geriye doğru bağlantılar) gelişmesini sağlayan büyük bir demiryolu ağının kurulması ile başlamıştır. Demiryolları pazarın genişlemesini sağlarken, ağır endüstri gümrük duvarları ile korunmuş, sübvansiyonlar ve devlet tarımdan yapılan sözleşmelerle garanti altına alınmıştır. Gerschenkron’a göre Çarlık endüstrileşmesinde “geç kalkınma”teorisi çerçevesinde endüstrileşme şu faktörler tarafından belirlenmiştir: Demiryolu inşası, ağır endüstri politikası, gümrük tarife koruması, altın standardı ve zorunlu tasarruf. Gerschenkron Rus endüstrileşmesinde devletin endüstrileşme sürecine müdahale ettiğini, “müdahaleci devlet” temelini “zorunlu tasarruf” olarak tanımlanan politikanın oluşturduğunu ileri sürmektedir. Devlet ağır vergilerle köylülük ve işçilerden gelirlerini emip, bunu demiryolları gibi “büyüme teşvik edici” projelere aktarmıştır (Weiss, Hobson, 1999:118-119). Sanayileşme sürecinin ilerleyen aşamalarında mali kurumların çeşitlenerek, her gelişme yeni bir kuruma/kurumlara ihtiyacı doğurmuştur. Başka bir ifadeyle, bugünün gelişmiş ülkelerinde önce kurumlar oluşmamış, birikim süreci hızlandıkça yeni kurumların oluşturulması gündeme gelmiştir. Bu gelişme eğilimi, bugünün gelişmekte olan ülkelerinde, kurumsal yapılanmanın, kurumların kalkınma sürecinde önemsiz oldukları anlamına gelmez, ancak kalkınmanın kendisine de indirgenemez. Sanayileşme sürecini Gerschenkron’cu bir çerçevede ele alan ve bu yönüyle de bir ilk olma özelliği taşıyan bir araştırma için bkz. Şahinkaya (1999) .

teknolojileri alıp taklit etmenin, bunları icat etmekten daha kolay olduğu şeklinde ifade edilebilecek “geç gelenlerin avantajı” diye de tanımlanan bu yaklaşımı Yenal şöyle özetliyor:

“Şu halde Japonya, Uzak Doğu, Güney Amerika ve Türkiye deneyimleri açıkça gösteriyor ki teknolojinin alınması, öğrenilmesi uygulanması için yüzyıllar gerektiren kültür birikimi, Nobel Ödüllü bilim adamları ya da etik temeller gerektirmiyor; toplumlar yüksek bir uygarlık aşamasına gelmeden de, ülkede ilerlemiş bir bilim tabanı olmadan da teknik ilerleme başarabiliyorlar. Daha çocukluğumuzda dudak bükülen Japon taklitçiliğinin bugünkü adı başarılı teknoloji aktarımıdır ve bu, hızlı sanayileşme için yeterli olmaktadır. Artık görülüyor ki modern sanayi teknolojisinin öğrenilmesi zor değildir. Yıllar önce Arthur Lewis’in sezdiği gibi, yeni sanayi teknolojilerini almak ve uygulamak, tarımdaki teknik ilerlemeleri uygulamaktan daha kolay ve hızlı olabiliyor. Bu deneyimler az gelişmiş ülkelerin kendine güvenini artırmakta ve bu ülkelere yeni ufuklar açmaktadır (Yenal, 1999:43)”.

Yenal’ın Türkiye özelinde göstermek istediğı “geç kalmanın avantajı” yaklaşımının bir çok noktada eleştiriye açık olduğunu düşünüyorum.

İlk olarak, bu yaklaşımın teknoloji ile ilgili kısıtlamaların daha da yaygınlaştığı, teknoloji üretiminin sıkı denetimlere tabi tutulduğu, günümüz ekonomilerinde, geçerli olma şansı giderek azalmıştır.

İktisatçılar kalkınma iktisadının geliştiğı ilk yıllarda, teknolojiyi esas olarak sabit sermaye yatırımlarına içerilmiş olarak düşünmüşler, böylelikle sabit sermaye yatırımlarının artmasının teknolojik gelişmeyi sağlayacağını ileri sürmüştür. Bu tür bir yaklaşımda teknoloji sabit sermaye yatırımları ile özdeş kabul edildiğinden, başka bir ifadeyle teknoloji yatırımlardan soyutlanıp tek başına ele alınamayacağından, teknolojinin denetlenmesi ancak sabit sermaye yatırımlarından soyutlanması ile mümkün olabilmektedir. Teknoloji üzerinde, merkez sanayileşmiş ülkelerin denetimini sağlayan bu gelişme, uluslararası hukuki düzenlemelerle fikri hakları kontrol altına alma imkanı sağlamıştır. Uruguay Görüşmeleri sonucunda imzalanan Ticaretle

Bağlantılı Fikri Haklar Anlaşması (TRİPS), teknoloji konusunda koruma getiren önemli bir gelişme olmuştur.

Teknolojinin “taklit” yoluyla gelişmekte olan ülkelerde de kullanımını sağlayacak bilgi birikimi ve vasıflı işgücü (ya da beşeri sermaye birikimi) günümüzde gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında daha da artmakta, böylelikle, tüm korumacı önlemlere rağmen, teknoloji edinilse de bunu “kopyalama” şansı giderek azalmaktadır²⁵.

Japonya'nın temel bilimsel araştırmalardan çok, sanayi geliştirme faaliyetlerine ağırlık verdiği, başkalarının icatlarını “**yeniliğe**” dönüştürdüğü, bu nedenle dünya piyasalarını ele geçirdiği genellikle kabul edilmektedir. Dolayısıyla, “azgelişmiş bir ekonomi için tasarlanacak Bilim ve teknoloji politikalarının ağırlık merkezinin, sadece sanayii geliştirme faaliyetleri olması gerektiği biçiminde çok yaygın bir görüş geliştirilmiş ve çok yerde de kabul görmüştür.

Kaldı ki sıkça tekrarlandığı üzere, Japonya örneğinden hareketle bu argüman desteklenecek olursa, Japonya'nın daha 19. Yüzyılın sonlarında, temel bilimler konusunda önemli gelişmeler sağladığı, teknolojik gelişmeyi esas önceleyen gelişmenin temel bilimlerde elde ettiği gelişmeyle yakından ilgili olduğu genellikle unutulur. Kore'de teknolojinin gelişimi ise, aşağıdaki satırlarda da ifade edildiği üzere devletin müdahaleleri ile yakından ilgili olmuştur.

Bu yaklaşım iki noktadan eleştirilebilir. Bunlardan birincisi, Japonya'nın temel bilimlere yönelik araştırmalarını ve eğitim sürecini göz önüne almamaktadır. Japonya Birinci sanayileşme döneminin (1868-1945) olgunluk aşamasında, temel araştırmalarda oldukça ileri sayılabilecek bir bilgi birikimine ve eğitim düzeyine ulaşmıştır. Japonya'nın 1950'lerde başlayan II. Sanayileşme dönemi ile birlikte 1980' yıllarda tekrar temel bilimlere yönelik önemli kaynak ayırmaya başlamıştır.

²⁵ Büyüme yazımında son yıllarda gittikçe popülerleşen “içsel büyüme” yaklaşımına göre yenilik yaratmanın maliyetinin üretim ölçeğinden bağımsız olduğu, bu nedenle dinamik teknolojik değişim içinde bulunan sektörlerde getirinin üretim ölçeği ile birlikte arttığını ortaya koymuştur. Bu nedenle teknolojik buluşu ilk gerçekleştiren ve üretim ölçeğini ilk büyüten firma, rakiplerinin sektörlere girişini engelleyebilmektedir. Teknolojiye yapılan harcamalar sonucunda elde edilen tekelleri güç firmalara teknoloji üzerinde “tekel” kurma imkanı vermektedir

Çünkü, artık, **temel bilimlere** ağırlık vermeden, sadece sonuca yönelik Ar-Ge araştırmaları ile yenilik yapmak, sanayide rekabetçi olabilme şansı azalmıştır. Eğer teknoloji aysbergin görünen boyutu ise, temel bilimlere yapılan yatırımlar/araştırmalar aysbergin görünmeyen asli unsurlarıdır. Bu bağlamda sanayi ve teknolojide başarılı olmak isteyen bir ülkenin, temel ve uygulamalı araştırma faaliyetlerini merkeze koymadan, sadece teknoloji transferine ve teknoloji geliştirmeye yönelik bir yaklaşım, Japonya'yı "kısa yoldan" yakalamak isteyen gelişmekte olan bir ülke için, kalkınma için geçerli bir yol olmaktan çıkmıştır.

1960'lı ve 1970'li yıllarda kalkınma ve kalkınma iktisadı "altın çağı"nı yaşarken, 1970'li yılların sonunda merkez ülkelerde başlayan ve izleyen yıllarda da gelişmekte olan ülkeleri de etkileyen kriz sonucunda "kalkınma paradigması" büyük ölçüde gündemden düşmüştür. Kriz gelişmiş merkez ülkelerde kâr oranlarında düşüşten kaynaklanırken, çevre ülkelerde genel olarak, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin krizi olarak gündeme gelmiştir. Merkez ülkelerde Fordist birikim rejimine ve Keynesyen politikalara dayalı "refah devleti" modeli artık sistemin kârlılığını tehdit eden bir faktör olarak belirlemiştir Merkez ülkelerin 1945'den sonra yaşadığı bu uzun dalga (Kondratief dalga), 1970'li yılların sonunda sistemik bir krizle sonuçlanmış, krizi aşmak için "yeniden yapılanma" politikaları uygulamaya konmuştur.

Yeniden yapılanma politikaları ile birlikte Keynesyen politikalar sistemin dışına itilmiş, Neo-klasik iktisat politikaları yeni dönemin temel iktisat paradigması olmuştur. Yeniden yapılanma; kamu harcamalarının kısılması, özelleştirme, işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi gibi bir dizi aracı kapsamıştır. Ancak, merkez ülkelerin içine girdiği krizi aşmada en temel politika, özellikle bilgi teknolojilerinin önelediği, finansal Küreselleşme sürecinde gözlenen gelişme olmuştur. Gelişmiş ülkeler finansal sermayenin akışkanlığının daha hızlandığı 1980'li yıllarda, krizi aşmak için finansal küreselleşme politikalarını uygulamaya koymuştur.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler ise henüz yarı-sanayileşmiş bir ekonomik yapıda, (mali sermayenin giderek hızlandığı bir konjonktürde) bu yeni sürecin olumsuz baskısı altında, büyük ölçüde kalkınma paradigmasından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Bu olumsuz öğeleri aşağıdaki satırlarda daha detaylı olarak değineceğim.

1980'li yıllarda Türkiye gibi bir çok gelişmekte olan ülke, ekonomik istikrarsızlık sorununu çözmek amacıyla, kısa vadeli istikrar programlarını uygulamaya koymuştur. Kısa dönemli istikrar programları Ortodoks ve Heteredoks unsurları birlikte içermiştir. Ortodoks istikrar programları geleneksel sıkı para ve maliye politikalarına dayanan Monetarist istikrar önlemlerinden oluşurken, Heteredoks istikrar programları ise Ortodoks istikrar programlarının sadece parasal araçları öne çıkardığı ve reel araçları önemsizleştirdiğini bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde daha fazla istikrarsızlığa neden olduğunu savunarak, ücret-maaş, fiyat ve döviz kurunun dondurulmasını savunmuştur. Ortodoks araçlar, talebin kısılması için nominal para arzının kontrolünü ve kamu harcamalarının kısılmasını hedefleyen para ve döviz kuru politikalarını kapsarken, Heteredoks araçlar, büyümeyi sınırlandırma ve toplumsal uzlaşma temelinde ücret, kâr ve faiz gibi nominal gelirlerin görece paylarını etkileyecek enflasyonu düşürmeyi hedefleyen gelir politikalarından oluşmaktadır.

Kalkınma sonrası (post-development) çağ, daha güncel bir terimle "istikrar" çağı, 1970'li yılların sonunda yaşanan kriz sonucu başlamıştır. Esasında kalkınma Ortodoks iktisadın özünde olmayan bu yabancı kavram, yeniden canlanan liberal rüzgârlar (ve gücü azalan Keynesçilik) ile birlikte sadece az gelişmiş (least Developed Countries) ülkelere uygulanan bir "ilaç" haline gelmiştir. Türkiye gibi aradaki ülkeler ise borç almak, borç ödemek, bunun içinde sürekli dış ticaret hadlerini düşürmekten, kalkınma amacını artık ön plana getiremez olmuştur.

Kalkınma Çağı 1970'li yılların sonunda artık sona erince, kalkınma politikalarının yerini, istikrar arayan kısa dönemli, makro iktisat yönetim politikaları güncelleştirilerek yeni dönemin cari teorileri olmaya başlamıştır. Bu bağlamda çeşitli konjonktür kuramlarının yeniden ortaya çıkışı, "rasyonel beklentiler", makro ekonominin, 1870'lerdeki gibi, yeniden mikro temellerinin araştırılması bu yeni dönemin genel özelliği olmuştur.

Kalkınma döneminde, Harrod-Domargil yatırım modelleriyle belli bir büyüme ve sanayileşme sağlanmış, hatta bazı ülkeler Asya ve G. Amerika'da yeni sanayileşen ülkeler kategorisine ulaşmıştır. Genel olarak dünya ekonomisinde, 40 yıl içerisinde kişi başına gelir artışı, ödünç teknolojilerle bir sanayileşme meydana gelmiştir.

Batılı araştırmacılar büyümenin kaynaklarını keşfetmek için 1950'lerden itibaren, teknik ilerlemenin gelişme sürecindeki payını araştırmaya başlamıştır. Neo-klasik üretim fonksiyonu kullanarak (neo-klasik iktisadın üretim ve bölüşüm varsayımları altında) yapılan ekonometrik analizler, teknik ilerleme başlığı altında toplanan bir çok unsurun, emek ve sermayedeki fiziki artıştan daha fazla bir gelir artışına neden olduğunu ortaya koymuştur. Bu teknik ilerleme ya da verimliliği artıran faktörler içinde, *icat* ve *yeniliklerin* yani yeni ürün ve üretim teknolojilerinin stratejik bir rol oynadığı ortaya koymuştur.

Bu gelişmeler, bilim ve teknolojiden kalkınma amacıyla yararlanmayı öngören bilim ve teknoloji politikalarının doğuşunu büyük ölçüde hızlandırmıştır. Bilim ve teknolojiden sistematik biçimde kalkınma amacıyla yararlanma fikrinin ilk kez, 1960'ların başında hayata geçirilmesi, bir yeniliktir. Bu imkanı, teknik ilerlemenin vardığı ileri aşama sağlamıştır. Yoğun bir teknik ilerleme süreci, "üretmek için gerekli iş bilgisi" anlamına gelen teknolojinin kendisini, örgütlü ve planlı biçimde üretilebilir bir meta haline getirdi.

Kalkınmada teknolojinin önemine ilişkin bu özet açıklamadan sonra kalkınmanın finansmanına ilişkin genel bazı noktalara değinebiliriz. Kalkınmaya yönelik finans politikaları genel olarak şu öğeleri kapsamaktadır: a) Devletin öngördüğü ekonomik yapıyı gerçekleştirmek için yatırımların yönlendirilmesi olanağı vermektedir. b) Finansal kaynakların maliyetini ve kaynak arzının ve maliyetinin istikrarını sağlayacak, yatırımcılara uzun vadeli tasarım imkanı verecektir c) Uluslararası piyasalarda yerli firmaların rekabet etmeleri için finansman maliyeti avantajı yaratmaktadır.

Ekonomik kalkınma sürecinde bir çok makro-ekonomik parametre yanında istikrarlı bir ortam da "olmazsa olmaz" lar arasında yer alır. Bu bağlamda "finansal baskı kuramı" gelişmekte olan ülkelerde finans politikalarının mali politikalarla yakın bağlantısını hesaba katmamış, finans politikalarının analizini kamunun mali dengesinin analizi ile bütünleştirmemiştir. Finansal serbestleşme ile birlikte bir çok gelişmekte olan ülkede hem krizlerin sayısı giderek artmaya başlamış, önemli miktarlara varan kısa vadeli sermaye girişleri ekonomide bir çok reel ve mali

parametreyi olumsuz etkileyerek krizlere neden olmuştur. Kısa vadeli sermaye girişlerinin kalkınma üzerindeki ilk olumsuz etkisi yoğun sermaye girişlerine bağlı olarak yerli paranın değerlenmesi sonucunda ihracatın düşmesi, ithalatın patlaması ve cari işlemler dengesindeki bozulmadır.

Ülkelerin içerisinde buldukları ekonomik şartlar genel geçer bir finansal politikanın uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Türkiye gibi kalkınmakta olan bir ülkede henüz mevcut olmayan üretim alanlarında, kalkınma için gerekli yatırımların yapılması gerekecektir. Günümüz dünyasında kalkınmanın olgusu giderek teknoloji ile özdeş konuma gelmiştir. Bunun için başlangıçta firmaların teknoloji öğrenme-özümleme ve geliştirme faaliyetlerine girmeleri gerekmektedir. Bu faaliyetleri devlet, uygun finansman araçları ile desteklemesi gerekmektedir. Devletin finans politikalarının yetersiz ve/veya olmadığı şartlarda, henüz teknoloji üretme aşamasında bulunmayan ülkeler ve mikro düzeyde firmaların sadece piyasa kaynak tahsis sürecine göre teknolojiye atılım yapmaları ve aynı anlama gelmek üzere kalkınmaları önünde bir dizi olumsuz faktörle mücadele etmeleri gerekecek, belki de bu çabalar sonuçsuz kalacaktır. Bu bağlamda, devlet, yeni teknolojilere yatırım yapacak olan girişimciler başta olmak üzere, Ar-Ge yatırımlarında farklı bir finansal model uygulamak zorundadır. Riski yüksek getirisi uzun vadede realize olabilecek Ar-Ge yatırımlarının ancak ekonomiye önemli düzeyde dışsal etkiler yaratacak olan projelerde olası riskleri toplumsallaştıracak bir finans sistemini oluşturup hayata geçirmek zorunludur.

Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki kalkınma farklılıklarının daha da açıldığı, teknoloji ve yenilik sisteminin giderek ekonomilerin merkezinde yer aldığı içinde yaşadığımız şu “yeni ekonomi” koşullarında, Türkiye gibi henüz kendi teknolojisini üretemeyen bir ekonomide, teknoloji üretimi başta olmak üzere bir bütün olarak kalkınma sürecinde kaynak tahsislerini piyasa sinyallerine bırakma lüksüne sahip değildir. Türkiye'nin gelecekteki dünya ekonomisi içerisindeki yerini belirleyecek olan en temel parametre sabit sermaye yatırımları ve üretken sektörlere yapılacak yatırımlardır. Günümüz moda iktisat teorilerinde bu olgu ne kadar göz ardı edilirse edilsin, eğer kalkınma için bir “sihirli değnek” aranıyorsa bu yüksek sabit sermaye yatırımlarına dayalı birikim oranlarından ve ulusal yenilik sisteminin geliştirilmesinden geçmektedir.

Türkiye gibi henüz yatırım ve teknoloji açığı bulunan bir ekonomide piyasa sinyallerine dayalı bir kaynak tahsis süreci teknolojik gelişmeyi sağlayamaz. Çünkü kalkınma ve teknoloji, gelişmekte olan bir ekonomide üreticilerin bir teknoloji öğrenme, özümseme ve teknoloji geliştirme aşamasına geçmesine bağlıdır. Bu öğrenme, özümseme ve yenilik sürecinde devletin teşvik, yatırım, hedef koyma ve koruma gibi bir dizi aracı kullanması gerekecektir.

20. Yüzyılda sanayileşerek gelişmiş ülkeler kervanına katılan Japonya ve II. Dünya Savaşı sonrasında sanayileşerek gelişmekte olan ülkeler katılan G. Kore'nin kalkınma serüveni incelendiğinde, devletin uzun vadeli sanayileşme perspektifine göre yatırımları yönlendirdiği bilinmektedir. Japonya 1970'lerde dışa açılmasını sağlayan sanayiini kurduğu dönemde (1950-73) yatırımların yönlendirilmesinde finans sisteminin maliyenin, dış ticaret rejimi araçlarını etkin olarak kullanmıştır. Japon Uluslararası Ticaret ve Sanayi Bakanlığı (M.I.T.I) kendi fonlarından yeni teknoloji geliştiren sanayilere kredi verirken, mevduat ve tahvil faiz oranlarını yetkili makamlar belirlemiştir.

G. Kore'de Maliye Bakanlığı eliyle finans sistemi kalkınma amacına tabi kılınmıştır. Bu ülkede kalkınma hamlesinin başladığı 1961 yılında bütün bankalar millileştirilmiş ve 1981 yılına kadar kamu mülkiyetinde kalmıştır. Hisse senetleri piyasasının gelişmesini, gelir vergisi politikalarıyla ve fiyatlamaya ilişkin kurullarla kontrol altında tutmuştur. Kore'nin sanayileşmesinde "teknoloji politikası" son derece stratejik öneme sahip olmuştur. Kore'nin teknoloji geliştirme süreci temel olarak iki aşamada uygulanmıştır. Birinci aşama 1960-80 dönemini kapsamaktadır. Bu aşamada Kore, yabancı teknolojiyi elde etmekte ve onu kullanmakta uzmanlaşmaktadır. İthal edilen ürünlerin taklit yoluyla üretimi gerçekleşmektedir. Bunu Kore'nin Ar-Ge harcamalarını artırması izlemiştir.

Kore'nin sanayileşmesinde hükümet politikaları son derece etkili olmuştur. Teknoloji transferinde "lisans anlaşmaları" oldukça etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Hükümet alınan lisansları korumuş, ayrıca, sanayi, üniversite ve kamu kuruluşlarından sorumlu kişilerden oluşan bir müşavirlik komitesi kurarak, tek tek firmalar yerine onların adına teknoloji satıcıları ile müzakerelerde bu komiteyi görevlendirmiştir. Hiç kuşkusuz Kore'nin kalkınmasında dış ticaretin ve ihracatın performansında izlenen müdahaleci

politikaların önemli etkisi olmuştur. İhracat teşvik politikası, (Türkiye’de 1980’li yıllardaki ihracat teşvik politikalarının aksine), Kore’de firmaları teknoloji edinmeye ve rekabet gücüne yönlendirmek şeklinde gerçekleşmiştir.

G. Kore’de teknolojik kapasitenin geliştirilmesinde “Chaebol” denilen büyük firmaların önemli etkisi olmuştur. Hükümetler Kore’de sübvansiyonları, “karşılık ilkesi” doğrultusunda her büyük firmanın (Chaebol’un) göstermiş olduğu performansa göre dağıtım ilkesini benimsemiştir. Kore’de verilen teşvikler “spekülasyon “ amaçlı değil, üretimde kullanma zorunluluğu ilkesi getirilmiştir.

Kore’nin teknoloji politikasının ikinci aşaması 1980 yılında başlamıştır. Hükümet, “Ulusal Yenilik Sistemi”ni oluşturmak için çabalarını yoğunlaştırmıştır. 1980 yılından itibaren Ar-Ge’nin büyük bölümü özel sektör firmaları veya kamu-özel ortaklıkları yoluyla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 1980 ile birlikte özel sektör firmaları kendi Ar-Ge laboratuvarlarını kurmaya başlamıştır. Kore’de 1980 ile birlikte “Milli Teknoloji Teşvik Toplantıları” yapmaya başlamıştır.

Kore 1981 yılında vergi reformundan sonra, Ar-Ge’ye ilişkin önemli düzenlemelere gitmiştir. Bunlar kısaca; 1) Teknoloji ve insan gücü geliştirilmesi için yapılacak yatırımlarda gelir vergisi muafiyetinin %10’nu düşülmektedir. 2) Ar-Ge için fon ayrımı yapılmıştır. Bu miktar vergiye tabi gelirden düşülmektedir. Yüksek teknolojilerde gelirin %30’na kadar müsaade edilmektedir. 3) Yatırımlarda hızlandırılmış ve amortisman uygulamasına gidilmiştir. Bu tedbirlerden sonra Ar-Ge harcamaları hızla yükselmeye başlamıştır.

Günümüzde ekonomik büyümenin temel kaynağı giderek teknolojik yenilikler olmaya başlamıştır. Ekonomide A. Smith “işbölümü”, D.Ricardo’nun “makine” ve J. Schumpeter’in “yaratıcı yıkım” kavramları ile teknolojinin önemi vurgulanmıştır. Günümüzde ekonomik kalkınmanın merkezine konan kavram ise “ulusal yenilik sistemi” kavramıdır. Günümüzde yakınmış ülkelerin seviyesini yakalamak isteyen gelişmekte olan bir ülke için kalkınmanın, gelişmiş ülkeleri yakalamanın “olmazsa olmaz” yolu ekonomik gelişmenin merkezine teknolojik yeniliklere dayalı bir ekonomik gelişme stratejisi izlemesi halinde mümkün olacaktır.

Ulusal yenilik sistemi kavramı “evrimci iktisat” yaklaşımının önde gelen araştırmacılarından Freeman (1987) ve Lundvall (1992)’in öncü çalışmaları ile başlatılmıştır. Freeman (1987), ulusal yenilik sistemini “ etkinlikleri ve etkileşimleri ile yeni teknolojileri oluşturan, ithal eden, değiştiren ve yayan kamu ve özel kesim kuruluşlarının ağı”olarak tanımlamaktadır.

OECD kaynaklarında ise yenilik (inovasyon) “bir fikri pazarlanabilir bir ürün ya da hizmete, yeni ya da geliştirilmiş bir imalat ya da dağıtım yöntemine, ya da yeni bir toplumsal hizmet yöntemine dönüştürme” olarak tanımlamaktadır (OECD, 1995). OECD (1996) bir başka raporunda ulusal yenilik sistemine ilişkin şunları ileri sürmüştür: “Günümüzde tüm yönleriyle bilgi, ekonomik süreçlerde hayati bir rol üstlenmiştir. Bilgi kaynaklarını geliştiren ve etkin yöneten ülkelerin daha başarılı oldukları görülmektedir. Daha fazla bilgi sahibi olan firmalar, daha az bilgili olan firmaları geçmektedir. Daha bilgili bireyler daha yüksek getiri elde etmektedir. Bilginin bu stratejik rolü, Ar-Ge, eğitim ve öğretim ve diğer görünmez yatırımların, bir çok ülkede fiziksel yatırımlardan daha hızlı artırılmasına neden oluyor. Bu nedenle OECD ülkelerinin politika çerçevesi, yenilik ve bilgi üretimi ve kullanımı kapasitesinin artırılmasına önem vermelidir...”

Türkiye’de TUBİTAK Bilim ve Teknoloji Strateji ve Politika Çalışmaları BTP 97/04 Raporunda (son derece yetkin bir rapor olduğunu belirtelim) “yenilik” (Inovasyon) sistemi, genel olarak,

- Ürün ya da üretim yöntemlerine ilişkin yeni teknolojileri edinebilme; özümseyip kullanabilme;
- Ürün geliştirme, yeni ürün tasarımı yapabilme;
- Yeni ürün tasarımıyla birlikte üretim yöntemini de geliştirme, yeni yöntem tasarlayabilme;
- Geliştirilen ya da yeni bulunan üretim yönteminin gerektirdiği üretim (proses) makinalarını tasarımı yapabilme ve üretebilme;
- Sayılan tasarım ve üretim süreçlerini besleyen teknolojik araştırma-geliştirme faaliyetini sürdürebilme; gereksinim duyulan teknolojileri bilimsel bulgulardan kalkarak üretebilme; ve o teknolojilerin kaynağını oluşturan bilimi üretebilme;

- Araştırma, geliştirme, tasarım, üretim, pazarlama süreçlerinin hem kendi içlerindeki hem de aralarındaki ilişkileri düzenleyen ve daha ileri düzeylerde yeniden üreten organizasyon yöntemlerini geliştirebilme yeteneklerine sahip ulusal kuruluşların oluşturduğu bir sistem olarak tanımlanmaktadır.

Raporda yenilik sisteminin yapı taşları olarak şunlar sıralanmıştır:

- Ar-Ge Kuruluşları;
- eğitim-öğretim kurumları;
- öğretim ve araştırma kalitesini değerlendiren kurumlar;
- teknoloji destek birimleri ve teknolojik kolaylıklar;
- mühendislik, danışmanlık, tasarım ve kontrollük hizmetleri veren kuruluşlar
- teknoloji transferine ilişkin mekanizmalar;
- enformasyon hizmeti veren kurumlar ve enformasyon ağları;
- standart ve kalite konularıyla ilgili kurumlar, ulusal metroloji sistemi, ulusal “notifikasyon”, “akreditasyon” ve “sertifikasyon (belgelendirme)” sistemi;
- Ar-Ge’yi ve inovasyon faaliyetini değerlendiren ve destekleyen finansman kurumları (risk sermayesi yatırım ortaklıkları vb), fon yönetimi ile ilgili kurumlar ve teşvik mekanizmaları;
- yaratıcı girişimciliği özendiren ve destekleyen mekanizmalar (kuluçkacılıklar), yaratıcılığında başka sermayesi olmayan kişileri destekleyen finansman mekanizmaları ;
- üniversite ve araştırma kurumlarının araştırma potansiyeli ile sanayi kuruluşlarının ileri teknolojiler temelindeki yaratıcı girişimciliğini buluşturan teknoparklar, teknokentler;
- patent ofisleri, fikri hakları koruyan yasal düzenleme ve kurumlar;
- uluslararası arenada, teknoloji alanında iş görmede yetkinleşmiş kuruluşlar ve teknoloji ataşelikleri.

TÜBİTAK raporunda ulusal yenilik sisteminin kurulmasında devlete düşen görevleri de belirtmekte, devletin temel görevi şöyle tanımlanmaktadır:

“Oluşturulan politikaların hayata geçirilmesi sürecinde ise, kamunun ve özel sektörün Ar-Ge birimlerinden üniversitelere, finansman kurumlarından Ar-Ge sonuçlarını değerlendiren kurumlara, teknik ve teknolojik altyapı hizmetleri sunan sektörlerden bütün üretici sektörlerle, kamu yöneticilerinden yerel yöneticilere kadar uzanan, bir birinden çok farklı ve çok sayıda kurum, kişi ve sektör yer alır. Bu çok aktörlü oyunda başarı, anılan kurum, kişi ve sektörler arasında orkestrasyonun sağlanabilmesine bağlıdır. Orkestrasyonu sağlamada temel görev devletindir”.

Türkiye’de 1993 sonrasında Bilim ve Teknoloji Politikası’nın temel çıkış noktası olan ulusal inovasyon sisteminin kurulmasında yeterince başarılı olamamış, yukarıda gayet özet olarak verdiğimiz ve son derece iyi hazırlanmış raporun hedefleri konusunda da somut adımlar atılamamıştır. Türkiye’nin ulusal inovasyon sisteminin kurulmasına yönelik önemli belgelere sahip olmasına karşın hâlâ önemli gelişmelerin sağlanamamasının temel olarak şu faktörlerden kaynaklandığını düşünüyoruz: Ekonomide genel olarak yatırım iklimi yaratılamamıştır. Makro-ekonomik istikrarın olmadığı bir konjonktürde genel olarak sabit sermaye yatırımları olumsuz etkilenirken, özel olarak da firmalar tevsi ve modernizasyon yatırımlarını ertelemektedir. Bu durum yenilik sisteminin gelişmesi önünde bir engel oluşturmaktadır. Türkiye’de son yıllarda eğitim sisteminin geliştirilmesine yönelik bazı adımlar atılsa da, eğitim sistemimiz yaratıcılıktan uzak ve ezbere dayanmaktadır. Bu tablo anlama, araştırma, sorgulama gibi niteliklerden uzak bir kuşağın doğmasına neden olmuştur. Türkiye’de işgücünün niteliği ortalama olarak düşüktür. Bu durum, yenilik sisteminin temel unsurlarından biri olan yetişmiş, bilgili, araştırıcı kadroların önemine işaret etmektedir.

VII. KALKINMA STRATEJİLERİ VE TÜRKİYE’NİN KALKINMASINA YÖNELİK TESPİTLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

- *İthal ikameci sanayileşme stratejisinin “sürdürülebilir” olmasının temel koşulu, korunmuş bir pazarda, geniş bir iç pazarın varlığına bağlıdır. Bu model esas olarak yurt içi pazarı hedeflediğinden, bu malları tüketecek, satın alma gücü ile desteklenen geniş bir tüketici kitlesine ihtiyaç duymaktadır. Başka bir ifadeyle, bu sanayileşme stratejisinde, ihracata dayalı büyüme modelinden farklı olarak, ücretler bir maliyet unsuru olması yanında bir talep unsurudur da. Bu bağlamda ithal ikameci dönemde iç ticaret hadlerinin tarımın lehine gelişmesi ve özellikle imalat sektöründe yüksek reel ücretlere dayalı “popülist” politikalar, bu birikim modelinin doğasından kaynaklanmaktadır.*
- *İthal ikameci sanayileşme stratejisi ikinci aşamada tıkanmış, sanayi 1970’li yılların sonunda giderek daha fazla dövize ihtiyaç duymasına rağmen, sanayi bu dövizü üretecek rekabet imkanlarından yoksun olduğu için, ithalat kapasitesinin sınırlarına vararak 1970’li yılların sonunda derin bir krizle karşı karşıya kalmıştır.*
- *İthal ikameci modelin krize girmesinde şu faktörler etkili olmuştur: Model esas olarak yüksek verimlilik artışlarına ve bu verimlilik artışlarının da işverenlerle (yüksek kârlar) ve çalışanlar (yüksek reel ücretler) arasındaki uzlaşma temelinde işlemektedir. Ekonomi 1970’li yılların sonunda ciddi bir üretim darboğazı (dolayısıyla verimlilik krizi) ile karşı karşıya kalmış, bunun sonucunda kârlar önemli ölçüde gerilemeye başlamıştır. Verimlilik ve kârlar düşerken reel ücretler ve ücretlerin katma değerden aldıkları pay yükselerek devam etmiş, bu sonuç ithal ikameci sanayileşme stratejisini krize sürükleyen temel unsurlardan biri olmuştur. Sanayiinin içine girdiği verimlilik krizine ek olarak, işçi dövizlerinde gözlenen düşüş, ekonominin enerji tüketiminde dışa bağımlı olması ve tüketilen enerjinin yaklaşık %70’inin sanayide tüketilmesi ve petrol fiyatlarında gözlenen hızlı artışlar, dış kredilerin kesilmesi ve borçlanmada karşılaşılan sorunlar gibi bir dizi faktör de sanayileşme stratejisinin krize girmesinde ayrıca rol oynamıştır.*

- *1980 yılında uygulamaya konan ihracata dayalı büyüme modelinin 1980-88 dönemi ihracatta önemli artışların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde bir yandan ithal ikameci dönemde yaratılan, ancak kullanılmayan kapasitelerin kullanılmaya başlaması, diğer yandan ihracata yönelik önemli miktarlara varan teşvikler reel ücretlerin düşürülmesiyle iç talebin kısılması ve devalüasyonlar sonucunda ihracatta önemli artışlar gerçekleşmiş, ancak bu artışlar yüksek birikim oranları ve verimlilik artışları ile desteklenmediğinden kalıcı bir stratejiye dönüşmemiştir.*
- *Türkiye ekonomisi 1989 yılından itibaren tüm sermaye hareketlerini serbestleştirme kararı almış, bunun sonucunda 1990'lı yıllardan itibaren önemli düzeylere ulaşan kısa vadeli sermaye girişleri(çıkışları) gerçekleşmiştir. Kısa vadeli sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonucunda, ekonomideki makro parametreler de giderek kısa vadeli sermaye hareketlerinin denetimi altına girmiştir. Kısa vadeli sermaye hareketlerinin mali parametreler yanında ekonomide reel parametreleri de olumsuz etkilediği izlenmektedir. Buna göre aşırı sermaye girişlerinin olduğu dönemde yerli para aşırı değerlenirken, ülkenin rekabet gücü düşmekte ve cari işlemler dengesi olumsuz etkilenmektedir.*
- *Türkiye ekonomisinde kısa vadeli sermaye hareketlerinin serbestleşmesine bağlı olarak (1989 yılında alınan 32 Sayılı Kararla birlikte) gittikçe sıklaşan finansal krizler yaşanmaya başlanmıştır. Finansal krizler genel olarak yüksek düzeyde sermaye girişlerine dayalı canlanma/patlama/çöküntü aşamalarından oluşan bir döngüyü kapsamaktadır. Sermaye girişleri ile birlikte ekonomiye önemli ölçüde kaynak girişi sonucunda likidite genişlemesi yaşanmakta (canlanma), bu evreden sonra, sürdürülemezlik algısı ile sona ermekte (patlama), sermaye kaçışları ile birlikte kriz gündeme gelmektedir (çöküntü).*
- *Kısa vadeli sermaye girişlerinin yoğunlaştığı dönemlerde faiz oranlarının arttığı izlenmektedir. Aşırı spekülasyon sermaye girişi ve aşırı kamu borçlanması ve alınan kısa vadeli ve yüksek faizli borçların cari harcamalarda kullanılması kamuda dış borcu ve faizi dış borçla ödeme dönemini başlatmıştır. Neo-klasik iktisadın iddiasının tersine, yüksek yabancı kaynak girişlerinin olduğu dönemlerde faizlerin düşmemesinin en temel nedeni, gelen sermayenin spekülasyon amaçlarla hareket etmesinden kaynaklanmıştır.*

- *1989-93 döneminin temel özelliklerinden biri de kısa vadeli sermaye girişlerinin öncelendiği tüketim artışıdır. Kısa vadeli sermaye girişleri bir yandan yerli parayı değerlendirip, ithalatı cazip hale getirip tüketimi teşvik ederken, diğer yandan da hükümetlere cari harcamaları için önemli bir olanak sunmaktadır. Özellikle 1989-93 döneminde ücret ve maaşlarda önemli düzeylere varan artışlar esas olarak kısa vadeli sermaye hareketleri sayesinde karşılanmıştır. Kısa vadeli sermaye hareketleri tarafından finanse edilen bu “popülist” dönem, 1994 krizi ile son bulmuştur.*
- *Kısa vadeli sermaye hareketlerinin ekonomide yarattığı kırılganlıkları(ve krizleri) önlemek için Malezya’nın başarıyla uyguladığı ve iktisat literatüründe “Tobin Tax” (Tobin Vergisi) olarak bilinen bir vergiyi öneriyoruz. James Tobin, döviz kuru değişimleri bazında spekülasyon yapan sermayenin akışkanlığını kontrol edebilmek ve yatırımları üretken sektörler yöneltmek amacıyla para birimleri arasındaki geçişlere uygulanacak binde birlik bir vergi önermiştir. Tobin vergisi esas olarak gelişmiş ülkeler için önerilen bir vergi olsa da ,(son yıllarda gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı krizlerin temel nedenlerinden birinin kısa vadeli sermaye hareketlerinin neden olduğu krizler olması sebebiyle), Tobin vergisinin gelişmekte olan ülkelere yönelik olarak da uygulanabileceği (örneğin Malezya’nın başarıyla uygulaması) gündeme gelmiştir. Bizim Türkiye için burada önerdiğimiz vergi, kısa vadeli sermaye girişlerinin giriş aşamasında uygulanması hedeflenmektedir.*
- *1994 yılının ilk aylarında iç borçlanma sisteminin çökmesiyle 1994 krizi hızlanmıştır. Hükümetin 1993 sonunda “saadet zinciri” ni (döviz/TL/Faiz döngüsünü) kırmaya yönelik girişimlerinin yarattığı monetizasyon beklentisi ve 1993 yılında 4 milyar dolar faiz dışı açık verecek kadar bozulan dış denge ve hızla artan kısa vadeli borçlanma sonunda (ve 1994 yılı başında kredi notunun düşürülmesi) de krizi tetikleyen unsurlar olmuştur .*
- *1989 yılında 32 sayılı kararla birlikte, mali liberalizasyonu izleyen yıllarda kamu açıklarının giderek artması, reel ücretlerdeki artışın işgücü verimliliği artışının üzerinde gerçekleşmesi, artan cari işlemler açığı ve ödemeler dengesinde gözlenen dengesizlikler devleti büyüyen borçlanma ile karşı karşıya bırakmıştır. Bundan dolayı*

1994 krizinin patlaması ile birlikte gündeme gelen 5 Nisan istikrar önlemlerinin hedefi kamu harcamalarını kısmak, reel ücretleri düşürmek ve yüksek oranlı bir devalüasyon olarak gündeme gelmiştir. 5 Nisan kararları her ne kadar ekonomik dengesizlikleri gidermek için bir amacı hedeflese de bunun ötesinde ekonominin yeniden yapılanmasını sağlayacak yapısal uyum politikalarını hızlandırmak amacıyla düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler esas olarak KİT'lerin özelleştirilmesi başta olmak üzere, devletin ekonomik rolünün azaltulmasını, tarımsal desteğin azaltulmasını ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden yapılanması hedeflenmiştir.

- *2000 yılında uygulamaya konan “nominal çapaya dayalı istikrar programı” ekonomide yer alan dengesizlikleri önemli yapısal reformlar yaparak kaldırmayı hedefleyen bir programdır. Program, yapısal reformların yapılabilmesini sağlayacak bir ortamın hazırlanması için ise “döviz kurunu” nominal çapa olarak kullanmayı hedeflemiştir. Nominal çapa sonucunda yerli para değer kazanırken, dış ticaret ve cari açık büyümüştür.*
- *Program, döviz kurunun değerlenmesinin ihracat üzerinde yaratacağı olumsuz etkiyi gidermek için faiz oranlarının düşeceği beklentisi üzerine kurmuştur. Program, aynı zamanda sterilizasyona gidilmeyeceğini, oluşan net dış varlıkların parasal genişlemesi sonucu faiz oranlarının düşeceği, bunun ise ekonomiyi olumlu etkileyeceğini varsaymıştır.*
- *Uygulamada nominal çapaya dayalı istikrar programı beklenen sonucu vermemiş, faiz oranındaki düşüş, ticarete konu olan sektörlerde hızlı yatırım artışlarına neden olmamıştır. Diğer yandan, TL'nin değerlenmesi ve faizlerin düşmesi sonucunda tüketim artışını teşvik etmiştir.*
- *İmalat Sanayinde ücret paylarındaki azalma mark-up oranlarını arttıracaktır, ancak buna bağlı olarak toplam üretimin artması, artan mark-up oranlarının yatırımlarda yaratacağı artışın, ücret payının azalmasıyla ortaya çıkan tüketim azalışından daha yüksek oranda gerçekleşmesine bağlıdır(kâr çekişli rejim). Ücretlerin azalması ile ortaya çıkacak talep azalışı kârlılığın yaratacağı yatırım artışından daha yüksek olursa, toplam üretimde bir azalma olacaktır(ücret-çekişli rejim). Bu bağlamda efektif talep*

önem kazanmaktadır. Türkiye ekonomisinde ihracata dayalı büyüme modeli ile birlikte reel ücretlerin efektif talep etkisi göz ardı edilmiş, dış pazarın tıkandığı noktada iç pazarın dinamizmi sürükleyici olamamıştır.

- *Türkiye imalat sanayiinde mark-up oranlarının %46'lara ulaştığı 1989-1993 ve 1994-2000 alt dönemlerinde yatırımların duraksamış olması, firmaların yüksek kârlara rağmen imalat sanayiine yatırım yapma konusunda ihtiyatlı davrandıkları görülmektedir. Kanımızca bunun en temel nedeni, 1989 yılından itibaren sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonucunda, finansal yatırım araçlarının getirisinin yüksek düzeylere ulaşması ile yakından ilgili olmuştur.*
- *İmalat sanayi katma değer artış hızı incelendiğinde, 1963-76 dönemi yıllık ortalama %9,3 ile oldukça yüksek bir düzeye çıkmış, dışa açık ekonomi koşullarında bu oran ortalama olarak düşmüştür. Başka bir ifadeyle, iç pazarın sürükleyici olduğu ithal ikameci birikim modelinde üretimin/yatırımların artmasında en temel unsur yurt içi talepteki artışlar olmuştur. İhracata dayalı büyüme modeli ile birlikte iç pazarın sürükleyici gücü temel olmaktan çıkmış bunun sonucunda üretim artış hızı düşmüştür.*
- *Yaptığımız analizler sonucunda, istikrar ve yapısal uyum politikalarının uygulandığı yıllarda, talep kısıtıcı gelirler politikasının, gerek imalat sanayiinde ve gerekse de ekonominin ortalama büyüme hızı üzerinde olumsuz etkilerde bulunduğu tespit edilmiştir.*
- *Türkiye ekonomisinde son yıllarda imalat sanayi sabit sermaye yatırımlarında gözlenen olumsuz gelişme sonucunda, ekonominin teknoloji kapasitesi eskimekte, yeni üretim teknolojileri (esnek üretim) üretimde kullanılmamaktadır. Başka bir ifadeyle, mevcut teknoloji kapasitesinin yenilenmemesi durumunda sanayinin rekabet gücü önümüzdeki yıllarda önemli düzeyde düşecektir.*
- *Türkiye, geçmiş yıllarda ihracat düzeyini artırmış olmasına karşın, bu gelişmenin önümüzdeki yıllarda artarak devam edeceği konusunda ciddi açmazlar bulunmaktadır. Bu açmazların başında ihracatın sabit sermaye yatırımları ile (dolayısıyla teknoloji/verimlilik) desteklenmiyor olmasıdır. Bu bağlamda ticarete konu olan*

sektörlerin başında gelen imalat sanayiine yönelik yeni bir yatırım politikasının zaman geçirilmeden uygulanması gerekmektedir. Aksi takdirde, bir yandan eskiyen sermaye stoku, diğer taraftan ek kapasitenin yaratılamaması gibi nedenlerle ihracat kapasitesinin sınırlarına ulaşması kaçınılmaz gözükmektedir.

- *Türkiye’de ihracatın yapısı (kompozisyonu da) önemli zafiyetler taşımaktadır. Türkiye’nin ihracat miktarında gözlenen nicel gelişmeyi nitel dönüşüm izleyememiştir. Buna göre toplam ihracatın %50’sini tüketim malları gibi teknoloji düzeyi düşük sektörler oluşturmaktadır. Ekonomik kalkınmanın, üretimin niteliksel düzeyinin bir göstergesi olan yatırım mallarının toplam ihracat içerisindeki payı %7 düzeylerinde bulunmaktadır. Bu Tablo, Türkiye’nin kalkınma sürecinde alacağı yolun ne kadar çetin olduğunun en temel kanıtıdır.*
- *Türkiye, 1960’lı yıllardan günümüze sanayileşme açısından azımsamayacak bir gelişme göstermesine karşın, ekonominin ithalata bağımlılığı hâlâ yüksek düzeylerde bulunmaktadır. Buna göre ithalatın %20’si yatırım ve %60-65’i ara mallarından oluşmaktadır. 1970’li yıllar sonundan 1990’ların ortasına gelindiğinde ihracatın ithalata bağımlılığı %90 düzeyinde arttığı görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye ekonomisinde ihracat açısından büyük ölçüde dışa bağımlı olduğunu göstermektedir.*
- *Sektörel gelişmenin yönlendirilmesinde teşvik mekanizmasından yararlanılabilir. Bunun için ilk olarak Türkiye’nin sektörel envanteri ortaya konmalıdır. Türkiye’nin sektörel profiline ilişkin şu anda, tahminlere dayanmayan, alan araştırması çerçevesi içerisinde gerçekleştirilmiş bir sanayi/sektör envanteri ne yazık ki bulunmamaktadır. Dolayısıyla hangi sektörde üretim fazlasının olup olmadığı ancak tahminlere dayalı şekilde yapılmaktadır*
- *Teşvikler sektörel boyutlu olmakla birlikte, proje bazına indirgenerek verilmelidir. Böylelikle sektörel gelişmenin firma boyutu diyebileceğimiz, başta teknoloji olmak üzere ayrıntılı bir yönlendirme araçlarına sahip olabileceğiz.*

- *Teşvikler başta G. Kore olmak üzere bir çok Uzak Doğu Asya'nın “Yeni Sanayileşen” ülkelerinde gözleendiği gibi “karşılıklılık” ilkesi doğrultusunda firmaların performansına göre verilmelidir.*
- *Teşvikler zamanla ekonomik büyümenin motoru olacak yeni teknolojilere yönelik olarak spesifik önlemler içermelidir. Bunun için “öncü sektörler” belirlenerek ulusal AR-GE kaynaklarının belirlenen öncü sektörlerle yönlendirilmesi sağlayacak teşvikler uygulanmalıdır.*
- *Türkiye’de bilim ve teknoloji politikalarının günümüzde ulaştığı düzey değerlendirildiğinde, kalkınma açısından önemli açmazlarla karşı karşıya bulunduğumuzu belirtmek gerekir.*
- *Türkiye’de AR-GE etkinliklerine ayrılan kaynaklar çok yetersiz olmakla birlikte kurumlararası eşgüdümde önemli sorunlar bulunmaktadır. Ekonominin içerisinde bulunduğu olumsuz koşullar da özel kesimin Ar-Ge etkinliğine katılımını engellemektedir.*
- *Türkiye’de sanayiinin üretim yapısı ağırlıklı olarak tüketim ve ara mallarına dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu sektörler doğası gereği AR-GE etkinliği yüksek sektörler olmamaktadır.*
- *Tüm sektörleri kapsayacak ayrıntılı bir rekabet gücü analizi yapılmalıdır. Günümüzde rekabet gücünün en temel bileşeni teknolojidir. Teknolojisi geri sektörlerde rekabet gücü genellikle ucuz işgücüne dayalı gelişmekte, ancak kalıcı bir yol olarak gözükmemektedir.*
- *Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz kalkınma modelinin temel taşları yüksek teknolojilere dayalı bir üretim yapısı ve bunu hedefleyen bir stratejik planlama olgusuna dayanmaktadır. Stratejik planlama kavramını esas olarak piyasa mekanizmasına dayalı bir kaynak tahsis sürecinin (piyasa bozuklukları gibi nedenlerle) gelişmekte olan bir ekonomide, katma değeri düşük, emek-yoğun sektörlerde yoğunlaşacağını öngören mevcut bilgi stokumuza dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle,*

Türkiye ekonomisinde son 20-25 yıllık sektörel gelişme özellikleri göz önüne alındığında, kaynakların giderek katma değeri düşük, emek ve kaynak yoğun sektörlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Oysa günümüz ekonomilerinde kalkınmanın itici gücü, teknolojik yenilikleri sektörel üretime içselleştiren bir yeni paradigmadan geçmektedir. Bu nedenle Türkiye henüz kalkınma yolunda olan, üretim tabanı ağırlıklı olarak emek ve kaynak yoğun sektörlerle dayanan bir ekonomide teknolojik gelişmelere dayalı kalkınmanın gerçekleşmesi için stratejik planlamayı öneriyoruz. Stratejik planlama esas olarak “öncü sektörler”in belirlenmesine ve bu öncü sektörlerle ilgili planlar, öngörüler perspektifinde vergi, kredi, faiz ve özel kur politikaları ile özel sektör yatırımlarının yönlendirilmesine dayanmaktadır. Tüm bu desteklere rağmen eğer özel kesim bu öncü sektörlerle yönelik yatırım yapmakta direniyor ve kalkınma için de bu öncü sektörler “olmazsa olmaz”lar olarak kalkınma stratejisine içselleştirilmiş ise, o zaman kamu bir üretici aktör olarak ve/veya özel kesimle ortaklıklar kurarak bu sektörlerle yönelik yatırımlara yönelebilir.

- *Sektör politikaları sanayileşme ve teknoloji politikaları ile birlikte ele alınması durumunda anlam kazanacaktır. Bunun için dinamik, geleceğe ilişkin öngörülere dayalı, dolayısıyla kendini bu gelişmelere uyarlayabilen dinamik bir Stratejik planlamaya ihtiyaç bulunmaktadır.*
- *Stratejik planlamanın temel amacı ülkenin hızla kalkınmasını sağlayacak, sanayiinin teknoloji başta olmak üzere etkinliğini ve rekabet gücünü kazanmasına yönelik önlemleri içerecek yapısal dönüşümü gerçekleştirmektir.*
- *Stratejik planlama uzun dönemde makro hedefler koyarak temel politika araçlarını ve önceliklerini bu hedeflerle uyumlu olacak şekilde belirlemesi gerekir. Uzun dönemli makro hedefler yanında kısa ve orta dönemde daha spesifik, sektör bazında stratejiler belirlemelidir.*
- *Stratejik planların en temel unsurlarından biri orta ve uzun dönemli projeksiyonlar yapmasıdır. Böylelikle, başta “teknolojik tahminler” (technological forecasting) olmak üzere, kalkınmayı sürükleyecek ve geleceğin bilgi temelli ekonomisine geçişi sağlayacak öncü sektörler tahmin edilerek (ve gerçekleştirmeler tadil edilerek)*

sağlanabilir. Bu bağlamda TKB, DPT ve TÜBİTAK arasında bir organik işbirliği gündeme gelecektir.

- *Stratejik plan ile birlikte kısa dönemde “ticarete konu olan sektörler” başta olmak üzere genel olarak sabit sermaye yatırımlarını artırmayı hedeflemeli, sanayide kapasite kullanımlarının yükseltilmesi başta olmak üzere, çeşitli sorunlarla karşı karşıya bulunan sektörlerde rehabilitasyon programları uygulayarak, ekonomide giderek önemli bir konuma gelmiş bulunan KOBİ’lerin yeniden yapılanmasını hedeflemelidir. Uzun dönemde ise temel amaç teknoloji ve beşeri sermaye düzeyini yükseltecek politikalar oluşturulmalıdır.*
- *Uzun dönemde, teknoloji politikasının hedefi bilişim, iletişim ve mikro-elektronik sektörlerine yönelik yatırımların artırılarak geliştirilmesi olmalıdır. Bugün gelişmiş/kalkınmış ülkelerin “öncü” sektörleri anılan bu sektörlerle dayanmaktadır.*
- *Türkiye sanayiinin önündeki en temel sorun teknolojik düzeydir. İşletmelerde rekabet gücü elde etmenin veya verimliliği artırmanın biricik yolunun yeni teknolojilerden geçtiği bilinci henüz oluşmamıştır. Kuşkusuz bu bilinci köstekleyen ekonomik koşullar (istikrarsız bir ekonomik yapı, göreceli fiyatlarda aşırı dalgalanmalar, finansal getirisinin reel getiriden yüksek olması vs) da etkili olmaktadır.*
- *Türkiye’nin uzun dönemde temel hedefi teknoloji üretmek olmakla birlikte kısa dönemde “teknoloji transferi” bir vaka olarak karşımızda durmaktadır. Günümüz dünyasında teknoloji üzerinde gelişmiş ülkelerin sıkı koruması ve hukuki tekelleri bulunmaktadır. Gelişmiş ülkelerin Dünya Ticaret Örgütü yoluyla 2001 ticaret müzakerelerinde Ticaretle Bağlantılı Fikri Haklar anlaşmasının gözden geçirilmesi talep edilmiştir. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerin teknoloji edinmesini zorlaştıran kuralların değiştirilmesi için mücadele etmek, Türkiye’nin teknoloji politikasının bir alt unsuru olarak görülebilir.*
- *Günümüzde kalkınmanın “olmazsa olmaz” koşullarından biri, ulusal yenilik sisteminin kurulmasından geçmektedir. Son yıllarda yenilik (inovasyon) süreci ile ilgili*

çalışmalar yapılmış olsa da, bunların henüz hayata geçirilemediği,değerli belgeler olarak kaldığı izlenmektedir.

- *Türkiye'nin ekonomik kalkınma sürecinde artık önemi tartışmasız kabul edilen ulusal yenilik sisteminin geliştirilmesi için temel olarak şu önlemlerin alınması gerekmektedir: Sanayi-üniversite ve kamu Ar-Ge kuruluşları arasında kurumsal işbirliği ve eşgüdüm sağlanmalıdır. Ar-Ge finansmanına yönelik yeni bir model uygulamaya konmalıdır. Bunun için firmaların net kârlarının bir bölümünü Ar-Ge'ye yönelik olarak ayırmaları konusunda yasal düzenlemeye gidilmelidir. Risk sermayesini teşvik eden önlemler alınmalıdır. Beşeri sermaye stokunun niteliğini yükseltecek önlemler zaman geçirilmeden alınmalıdır. Eğitilmiş insan gücü teknolojik yeniliğin "olmazsa olmaz" koşuludur. Bunun için eğitim sistemi ezbercilikten uzak, yaratıcılığa dayalı yeniden düzenlenmelidir. Üniversite eğitiminde Ar-Ge'yi baz alan bir yeniden yapılanmaya gidilmeli, lisans sonrası çalışmaları teşvik eden düzenlemeler yapılmalıdır. Bilgiye erişim ve kullanımı etkinleştirilip yaygınlaştırılmalıdır. Günümüzde bilgiye erişim olanakları çok gelişmiş olmasına rağmen, giderek bu bilgilerin kitlesel çoğaltılmasına dayalı genel geçer kalıplar öne çıkmaya başlamıştır. Başka bir ifadeyle, elde edilen bilgiyi eleştirel perspektifte değerlendirebilecek, onları yorumlayıp sentezleyebilecek bir insan tipine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu durum, yukarıdaki satırlarda da belirttiğimiz gibi eğitim sistemi ile yakından ilgili bulunmaktadır. Sektörel düzeyde, yenilik programları hazırlanarak uygulamaya konmalıdır. Günümüzde bir çok sektör son derece düşük teknolojik yoğunlukta çalışmakta bu durum sektörel verimlilik ve rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Sektörel düzeyde verilecek teşvikler işletmeleri teknolojik yenilik kapasitelerini de göz önüne alarak verilmelidir.*
- *Yeni üretim teknolojilerinin üretime uygulanması sonucunda, eski üretim teknolojilerinin büyük ölçüde demode olduğu bir dönemi yaşıyoruz. Bu bağlamda yeni sanayileşme stratejisinin en temel bileşeni olarak görülebilecek teknoloji politikasının hedefi; ülkemizin mevcut potansiyelleri ve dünyada meydana gelen teknolojik gelişmeler göz önüne alınarak teknoloji üretmek olarak belirlenmelidir. Bunun için kısa dönemde içerilmemiş (disembodied) teknoloji transferi yoluyla (patent, lisans, know-how anlaşmaları vb) yoluyla ürün teknoloji transferine yönelik politika*

izlenmelidir. Bunun yanında meslek-içi eğitim, kalifiye işçi sayısını artırmaya yönelik mesleki eğitim yoluyla verimliliğin artırılmasına ağırlık verilmelidir.

- *Kalkınma için uzun dönemde temel hedef teknoloji üretmek olmalıdır. Teknoloji üretmek için öncelikle temel ve uygulamalı bilimlere yönelik araştırmacı bilim insanlarının nitelik ve nicelik yönünden geliştirilmesi temel hedef olmalıdır.*
- *Uzun dönemde, teknoloji politikasının hedefinde iletişim ve mikro-elektronik sektörlerle yönelik yatırımlar olmalıdır. Bugünün gelişmiş/kalkınmış ülkelerinin “öncü sektörleri” anılan bu sektörlerdir.*
- *“Öncü sektörler” olarak “Türkiye İleri Teknoloji Teşvik Projesi On Raporu” nda ve “Bilim ve Teknolojide Atılım Projesi” raporunda aşağıda belirtilen şu sektörlerin öncelikli sektör politikası çerçevesinde, uygulanması gerektiğini düşünüyoruz:*
 - *Haberleşme, iletişim, Telekomünikasyon*
 - *Bilgisayar kontrollü üretim tezgahları*
 - *Endüstriyel Robotlar*
 - *Uzaktan Algılama Teknolojileri*
 - *Özel Malzeme araştırmaları (endüstriyel seramikler, kompoze malzemeler ve süper alaşımlar)*
 - *Ulusal Enformasyon şebekesinin kurulması*
 - *Gittikçe rekabet gücünün en temel bileşeni olmaya başlayan “esnek üretim” ve “esnek otomasyon” teknolojilerinin ülke sanayine aktarılması,*
 - *Gen mühendisliği ve biyo-teknolojide Ar-Ge üzerinde odaklanma*
 - *Çevre dostu teknolojiler, enerji tasarrufu sağlayıcı teknolojilerin ülke çapında hızla geliştirip genişletme,*
 - *İleri malzeme teknolojilerinde, diğer atılım alanlarını destekleyici yönde Ar-Ge ve uzantısındaki sanayi yatırımları.*
- *Anılan bu “öncü sektörler” yanında, TKB, TÜBİTAK, Hazine ve DPT’nin öncülüğünde, diğer ilgili kuruluşlarla işbirliği içerisinde (TÜSİAD, TOBB, ASO, İSO, ATO vb) “öncü sektörler” daha da detaylandırılarak, Stratejik planlamanın, bilim ve*

teknoloji geliştirmeye yönelik uzun vâdeli planın bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir.

- *Türkiye'nin bu tarz bir öncü sektör stratejisine sahip olmaması durumunda, gelecek 20-25 yıl içerisinde, geleneksel sektörler dışında bir üretim tabanına sahip olmayacağını, bunun da sürdürülebilir bir kalkınma modeli olarak görülemeyeceğini, şimdiden söylemek sanırım bir kahin olmayacaktır*.*
- *Ekonominin içine girdiği krizler ve bunun sonucunda uygulamaya konan istikrar ve yapısal uyum politikaları sonucunda, ekonominin birikim ve üretim kapasitesi gerilemiştir. Türkiye gibi sektörel ve bölgesel düzeyde önemli yatırım ve teknoloji açığı bulunan bir ekonomide, kalkınma sürecini yönlendirecek kurumlar olmadan, kalkınmanın kendiliğinden gerçekleşeceğini beklemek, 19.yüzyıla göre 21.yüzyılda gerçekleşmesi daha zor bir hedef olarak karşımızda durmaktadır. Bu nedenle kalkınma sürecini sektörel ve bölgesel düzeyde yönlendirecek, kalkınma sürecinin finansmanı üstlenecek kurumlara ihtiyaç bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, kalkınma süreci, tarihsel olarak hiçbir ülkede, önceden belirlenmiş politikalar/stratejiler olmadan **, sadece piyasa dinamiklerine dayalı bir gelişme süreci izlememiş, gerek kurumsal düzeyde ve gerekse de devletin uyguladığı/yönlendirdiği kalkınma stratejileri ile kalkınma dinamikleri etkilenmeye çalışılmıştır. Türkiye ekonomisi gelinen bu noktada, (eğer kalkınma ve sanayileşeme hâlâ tüm toplumsal kesimlerin uzlaştığı bir amaç olarak ortada duruyorsa), kalkınma dinamiklerini harekete geçirecek kurumsal yapılara ihtiyaç vardır. Bu bağlamda, Türkiye'de kalkınma sürecini etkilemeye çalışan kurumların başında Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) gelmektedir. Ancak TKB'nin kalkınma sürecini yönlendirmedi, dışsal unsurlar olarak, önemli açmazlar bulunmaktadır. Kuşkusuz bunların başında daha önce gayet özet olarak ifade edildiği üzere, son yıllarda ekonomide uygulanan istikrara ve yapısal uyum programlarının ekonominin birikim düzeyi üzerinde yarattığı olumsuz etkiler gelmektedir. Diğer olumsuz bir gelişme ise, Türkiye ekonomisinde, kaynakların giderek spekülâtif alanlara*

* G.Kore teknoloji açısından Türkiye'den çok ileri bir noktada olmasına rağmen, "Vizyon 2025" adıyla bilim ve teknoloji geliştirmeye yönelik uzun vadeli planı 1999 yılında hazırladığını belirtelim. Bu plan ile G.Kore sektörel politikalarını, Ar-Ge kaynaklarını, inovasyon politikasını, insan gücü kaynaklarını, teşvikleri vb. bir çok hedefi şimdiden öngörmüş durumda.

** Ne yazık ki, Türkiye ekonomisi 1980'li yıllarda böyle bir stratejinin yokluğunun yaratabileceği tüm tahribatı yaşamıştır. Türkiye 1980'li yıllarda, önemli sayılabilecek bir girişimle, bilişim altyapısı (enformatik) sektöründeki atılımını da plansız, programsız yapmış, bunun sonucunda dengesiz bir tablo ortaya çıkmıştır.

kayması ve bunun sonucunda reel birikimin olumsuz etkilenmesidir. Düşen sermaye birikimi ile talep genişlemesinin çakıştığı dönemlerde üst üste %5-6'lık büyüme temposu, 2-3 yıl içinde üretim kapasitesinin sınırlarına dayanarak krizle sonuçlanmaktadır. Türkiye ekonomisinde büyümenin (dolayısıyla kalkınmanın) istikrarsız ve ortalama olarak düşük kalmasının en temel nedenlerinin başında düşük tasarruf düzeyi ve özellikle üretken sektörlerdeki sabit sermaye yatırımları ile desteklenmeyen birikim düzeyindeki yetersizlikler gelmektedir. İstikrarlı ve tempolu bir büyüme için gerekli koşul; ekonomide büyüme hızının, sermaye stokunun ve tasarrufların gelişme hızına eşit olması halinde olanaklı olacağını belirtmek gerekir. Eğer kalkınma olgusu geniş anlamda büyüme süreci ile ilişkilendirilecek olunursa, büyüme sürecinde gözlenen istikrarsızlıklar ve büyümenin kaynaklarının giderek reel yatırımlardan uzaklaşması sonucunda, kaynaklar ekonominin üretim kapasitesini genişletecek yatırımlara (kalkınmaya) gitmemekte, spekülatif birikimi desteklemektedir. Kalkınma Bankası'nın temel gayesinin üretken yatırımlara yönelik finansman olduğu düşünülürse, ekonomide üretken sektörlerde yaşanan olumsuz gelişmelerden TKB'nin etkilenmesi kaçınılmazdır. Diğer yandan TKB, kalkınma sürecini Ar-Ge, proje değerlendirme, projelerin kredilendirmesi gibi araçlarla desteklerken, gerek teşvik mekanizmasının oluşma sürecinde ve gerekse de kalkınmaya ilişkin makro-ekonomik karar süreçlerinin dışında kalmaktadır. Başka bir ifadeyle, kalkınma gibi bir çok süreçle (yatırımlar, yatırımların profili, teknoloji, teknoloji seçimi, sektörel politikalar, sanayileşme, rekabet gücü, dış ticaret vb) etkileşim içerisinde bulunan bir çok kararda, Kalkınma Bankası'nın , anılan araçlar dışında, etkileme gücü bulunmamaktadır. Bunun sonucunda kalkınma süreci; savruk, eşgüdüksüz ve amaçsız günü birlik bir uğraşa dönüşmekte, etkinlikten uzaklaşmaktadır. Burada özet olarak sıraladığımız nedenler göz önüne alındığında; Kalkınma sürecine ilişkin kararlarda, TKB sadece "kalkınmanın finansman ayağı" olarak değil, bununla birlikte, makro-ekonomik karar süreçlerinde ve kararların yönlendirilmesinde etkin/politika üreten, yönlendiren bir konuma getirilmesini öneriyoruz. Başka bir ifadeyle, kalkınma sürecine ilişkin politika oluşturma sürecinde DPT ve Haizine yanında, TKB'nin de üçüncü bir sac ayağı olarak, makro-ekonomik karar süreçlerinde ve uygulamada (Türkiye ölçeğinde kalkınmanın kurumsal yeniden yapılanmasında) temel misyona sahip kurum olarak yeniden yapılanmasını öneriyoruz. Böylelikle, kalkınmanın finansman ayağı kalkınmanın makro perspektifine içirilerek, kalkınma süreci denetlenebilir, öngörülebilir, gerçekleştirileceklerin izlenebileceği bir rotaya girebilecektir.

Kaynakça

Akyüz, Y. (1980), *Sermaye, Büyüme, Bölüşüm*, AÜSBF Yayını.

Akyüz, Y.-Flassbeck, H.-Kozul, R.-W (2003), “Küreselleşme, Eşitsizlik ve İşgücü Piyasası”, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar İçinde*, Korkut Boratav’a Armağan , Der: Köse-Şenses-Yeldan, İletişim Yayınları, Ankara

Alam, M.S. (1989), *Governments and Markets in Economic Development Strategies: Lessons From Korea, Taiwan and Japan*, Praeger Publishers.

Amsden, A. (1990), “Third World Industrialization: “Global Fordism” or A New Model”, NLR, July-Augst, No: 182. An Investment Behaviour (Dosi, G.Freeman, C.,Nelson, R., Silverberg, G.Soete, L., (ed.), *Technical Change and Economic Theory İçinde*, Printer Publishers, London.

Arın, T.(2003), “Türkiye’de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim İle Reel Birikimin Birbirinden Kopması”, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar İçinde*, Korkut Boratav’a Armağan ,Der: Köse-Şenses-Yeldan, İletişim Yayınları, Ankara

Bhaduri, A. ve Marglin, S.(1990), “Unemployment and the Real Wage:The Economic Basis for Contesting Political İdeologies”, *Cambridge Journal of Economics*, (14).

Blecker, R. (1989), “International Competition, Income Distribution and Economic Growth”, *Cambridge Journal of Economics*, (13).

Boratav, K (2003), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 7. Baskı, Ankara.

Boratav, K. (1990), “İstikrar ve Yapısal Uyum Politikalarının Bir Bilançosuna Doğru”, *Cahit Talas’a Armağan İçinde*, Mülkiyeler Birliği Yayınları:9, Ankara.

Boratav, K. ve Türkcan, E.(1993), *Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler, İktisat Politikası Seçenekleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

Boratav, K., Türel, O.ve Yeldan, E.(1996), “Dilemmas of Structural Adjustment and Environmental Polices under Instability: Post-1980 Turkey”, *World Development*, 24(2).

Chang, H-J (2003), *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, İletişim Yayınları, Ankara.

DİE (2003), *İstatistik Göstergeler 1923-2002*, Ankara

Ekinci, N.K (1998), “Türkiye’de 1980 Sonrası Kriz Dinamikleri ve İntibak Mekanizmaları”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 77 Yaz

Eşiyok, B.A. (1999), *İmalat Sanayiinde (Kamu-Özel Sektör Ayrımı Ekseninde) Ücret ve Verimlilik Serilerinin İstatistiki ve Ekonometrik Bir Analizi*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA/99-3-6, Ankara

Eşiyok, B.A. (2001:a), *Türkiye Ekonomisinde Sabit Sermaye Yatırımlarının Gelişimi ve İhracatın Yapısı*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-01-5-10, Ankara

Eşiyok, B.A. (2001:b), *Dünya Rekabet Gücü İçerisinde Türkiye'nin Yeri*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-01-4-7, Ankara

Eşiyok, B.A. (2001:c), *Türkiye Ekonomisinde Yeniden Yapılanma Sürecinde İhracat ve Rekabet Gücündeki Gelişmeler*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-01-2-5, Ankara

Eşiyok, B.A. (2002), *Türkiye Ekonomisinde İhracata Dayalı Büyüme Modeli ve İmalat Sanayiinin Yapısı*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-02-6-15, Ankara

Eşiyok, B.A.(2003), *Kalkınma Sürecinde İstihdam, Birikim, Büyüme ve Sektörel Gelişme Dinamikleri*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-03-8-16, Ankara

Freeman, C ve Perez, C. (1988), "Structural Crises of Adjustment Business Cycles and Investment Behaviour, in, G. Dosi et al. (ed.), *Technical Change and Economic Theory*, Printer Publishers, London.

Freeman, C(1987), *Technology Policy and Economic Performance:Lessons from Japan*, Londra:Frences Pinter.

Gerschenkron, A.(1962), *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge:Harvard University Press.

Gülalp, H.(1987), *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, 2. Baskı, Yurt Yayınları 5, Ankara

Hershlag, A.Y (1968), *Turkey, the Challenge of Growth* , Leiden:E.J.Brill

Hirschman, A.O.(1968), "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America", *Quarterly Journal of Economics*, no:1

İSO (2001), *Türkiye'nin 500 Sanayi Kuruluşu*, Özel Sayı, Sayı:425

Johnson, C. (1987) "Political Institutionas and Economic Performance: The Government – Business Relationship in Japan, South Korea and Taiwan" in *the Politicial Economy of the New Asian Industrialism*, Frederic C.Deyo (ed.), Cornell University Press

Kalecki, M.(1971), *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy 1933-1970*, Cambridge, Cambridge University Press.

Kazgan, G.(1985), *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, 1.Baskı, Altın Kitaplar, İstanbul

Kazgan, G.(1999), *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, Altın Kitaplar.

- Kepek, Y ve Yentürk, N. (2001) *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kepek, Y.(1984), “Beşinci Plan ve Sanayileşmeden Vazgeçilmesi”, *İktisat Dergisi*, No.239, Ekim.
- Keyder, Ç.(1979), “The Political Economy of Turkish Democracy” *NLR*, No:115.
- Keyder, Ç.(1984), “İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi ve Çelişkileri”, *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu İçinde*, Kaynak Yayınları
- Korum, U.(1977), *Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamesi*, SBF Yayını, Ankara.
- Köse, A.H ve Yeldan, E.(1998), “Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri:1980-1997”, *Toplum ve Bilim*, 77, Ankara
- Krueger, A.(1981), “The Framework of Country Studies”, *Trade and Employment in Developing Countries :Individual Studies İçinde*, Der:A. Krueger et al.
- Kumar, K. (1999) *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, Dost Kitabevi.
- Kuruç (2003), “Ücretler ve Kârlar Üzerine”, *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar İçinde*, Oktar Türel'e Armağan , der:Köse-Şenses-Yeldan, İletişim Yayınları, Ankara.
- Lundvall, B.A (1992), “Introduction”, B.-A Lundvall (der.), *National Systems of Innovation:Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning* içinde, Londra:Pinter.
- OECD (1964), *Economic Surveys:Turkey*, Paris
- OECD (1966), *Economic Surveys:Turkey*, Paris
- OECD (1995), *Reviews of National Science and Technology Policy-Turkey*, Paris
- Onaran, Ö ve Yentürk, N.(2000), “The distribution of income between wages and profits in Turkish private manufacturing industry:Which one is rigid:wages or profits?”, *19th Annual Meeting of the Middle East Economic Association*, Boston.
- Özmucur, S.(1996), *Türkiye'de Gelir Dağılımı Vergi Yükü ve Makro-Ekonomik Göstergeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Porter, M.E (1991), *The Competitive Advantage of Nations*, The MacMillan Press Ltd.,
- Singh, A.(1995), “How Did East Asia Grow So Fast”, *UNCTAD Discussion Paper*, No:97.
- Sönmez, A.(1999), “Türkiye'de 1950 Sonrası Sanayileşme Politikası Üzerine Gözlemler”, *Bilanço 2 1923-1998 İçinde* , Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Şahinkaya, S.(1999), *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları*, “Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği”, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Dizisi:7, Ankara

- Taylor (1985), "A Stagnationist Model of Economic Growth", *Cambridge Journal of Economics*, (9).
- Türel, O.(1988), "1980'li Yıllar Türkiye'sinde Büyüme ve İktisadi Konjonktür Üzerine Bir Sentez Denemesi", *Sadun Aren'e Armağan İçinde*, Mülkiyeliler Birliği Yayınları:8, Ankara.
- Türel, O.(1993), "Ekonomik Büyüme, İstihdam ve Sendikalar:Uzun Döneme Bakış", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 20, Sayı 12
- Tüzün, G.(1976), "1950-1960 Döneminde Sanayileşme", *Makine Mühendisleri Odası Sanayi Kongresi İçinde*.
- UNIDO (2002), *Industrial Development Report 2002/2003 Competing Through Innovation and Learning*, Viyana
- Voyvoda, E. Ve Yeldan, E.(1999), "Türk İmalat Sanayiinde İşgücü Üretkenliği ve Ücretlerin Gelişimi", *Türk-iş Yıllığı '99*, Türk-iş Yayınları
- Wade, R. (1990), *Governing the Market:Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton University Press.
- Weiss, L ve J.M, Hobson. (1999), *Devletler ve Ekonomik Kalkınma, Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Whitly, R. (1992) *Business Systems in East Asia: Firms, Markets and Societies*, Sage Publications.
- Yeldan, E.(1994), *Türk Ekonomisinde Krizin Oluşması 1990-93, Bir Genel Denge Analizi*, Ankara, T.Harb-İş Sendikası Yayınları
- Yeldan, E.(1995), "Surplus Creation and extraction mechanism under Structural adjustment in Turkey, 1980-1992", *Review of Radical Political Economics*, 27(2), 38-72
- Yeldan, E. (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları
- Yenal, O.(1999), *Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı*, T.İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Yentürk, N.(1999), "Türk İmalat Sanayiinde Ücretler, İstihdam ve Birikim", *Türk-İş Yıllığı 99, Türk-İş Yayınları*, Ankara.